

The Gleaner

Vol 16 (1980)

Η ελληνική επιστολογραφία του Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου του εξ απορρήτων. Η οργάνωση μιας έρευνας

Δημήτρης Γ. Αποστολόπουλος

doi: [10.12681/er.334](https://doi.org/10.12681/er.334)

To cite this article:

Αποστολόπουλος Δ. Γ. (1980). Η ελληνική επιστολογραφία του Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου του εξ απορρήτων. Η οργάνωση μιας έρευνας. *The Gleaner*, 16, 151–189. <https://doi.org/10.12681/er.334>

**Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΣΤΟΛΟΓΡΑΦΙΑ
ΤΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤΟΥ ΤΟΥ ΕΞ ΑΠΟΡΡΗΤΩΝ
Ἡ ὀργάνωση μιᾶς ἔρευνας**

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ἡ νεοελληνική ἐπιστήμη δὲν ἔχει ὡς τώρα μελετήσῃ συστηματικὰ τὰ θέματα τῆς ἐργογραφίας καὶ ἐπιστολογραφίας τοῦ Ἀλέξανδρου Μαυροκορδάτου (1641-1709)· δὲ μᾶς ἔχει δώσει ἀκόμα οὔτε τὴ χειρόγραφη παράδοση τῶν ἔργων του, οὔτε τὸ corpus τῆς ἀλληλογραφίας του, οὔτε τὸ χρονικὸ τῆς συγγραφικῆς του δραστηριότητος. Ἔτσι, ὅποιος θέλει νὰ κάνει ἓνα βῆμα πρὸ πέρα καὶ νὰ γνωρίσῃ ὄχι μόνον ποιά ἔργα του ἐκδόθησαν—αἴτημα πού μπορεῖ νὰ τὸ ἱκανοποιήσῃ ἀπὸ τὶς ἑλληνικὲς βιβλιογραφίαις—ἀλλὰ γενικότερα τί καὶ πότε ἔγραψε, πού καὶ πῶς κυκλοφόρησαν τὰ ἔργα του, μὲ ποιὸν καὶ πότε ἀλληλογράφησε, δὲν ἔχει ἓνα χρηστικὸ βοήθημα· γιατί βέβαια οἱ ἀναγραφές τῆς συγγραφικῆς του δραστηριότητος πού συνοδεύουν, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Δημητρίου Προκοπίου, τὰ βιογραφικά του σημειώματα δὲν εἶναι πλήρεις, οἱ πληροφορίες τους εἶναι συχνὰ ἀντιφατικὲς καὶ ὅπωςδήποτε δὲ δίνουν ἀπάντησιν σὲ ὅλα τὰ πρὸ πάνω ζητούμενα. Ἡ ἐργασία αὐτὴ ἐντάσσεται σὲ μιὰ σειρά ἐρευνητικῶν προσεγγίσεων πού ἔχουν ὡς στόχο τὴν καλύτερη γνωριμία μὲ τὰ ἔγγραφα τεκμήρια τῆς μαρτυρίας τοῦ Μαυροκορδάτου¹. Ἡ προσέγγισις αὐτὴ εἶναι ἀφιερωμένη στὴν ἑλληνικὴ ἐπιστολογραφία του, ἱστορικὴ πηγὴ ἀνεκμετάλλευτη σχεδὸν στὸ σύνολό της ἀπὸ τὴν νεοελληνικὴ ἐπιστήμη.

Ἀνεφέρα λίγῳ πρὶν γιὰ τὴν ἀνεπάρκεια τῶν καταλόγων - ἀναγραφῶν τῶν ἔργων τοῦ Μαυροκορδάτου· ὀφείλω ὁμῶς νὰ στηρίξω τὴν κρί-

---

1. Οἱ ἔρευνες αὐτές, ἐργασία ὑποδομῆς μὲ στόχο τὴν καλύτερη ἀξιοποίηση τῆς μαρτυρίας τοῦ Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου, προετοιμάζουν μιὰ εὐρύτερη μελέτη γιὰ τὴν ἑλληνικὴ κοινωνία τοῦ ΙΖ' αἰῶνα τὴν ὁποία ἐπιχορηγεῖ τὸ Ἐθνικὸ Ἰδρυμα Ἐρευνῶν καὶ φιλοξενεῖ τὸ Ἱστορικὸ Σπουδαστήριον τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

ση μου δίνοντας ένα τουλάχιστον παράδειγμα, πρὶν ἀσχοληθῶ μὲ τὰ εἰδικὰ προβλήματα πού παρουσιάζει ἡ ἑλληνικὴ ἐπιστολογραφία του.

Στὴν ἀναγραφή τῶν ἔργων τοῦ «ἐξ ἀπορρήτων», πού δημοσίευσε ὁ Κ. Σάθας στὴ «Νεοελληνικὴ Φιλολογία», ὑπάρχει καὶ τὸ ἀκόλουθο ἔργο: «Περὶ ἀστυκοῦ δικαίου (Preceptes de droit civil)»². Καμιὰ προσθήκη, διόρθωση ἢ ἐπανόρθωση σχετικὰ μὲ τὸ ἔργο αὐτὸ δὲν ὑπάρχει στὰ δημοσιεύματα τοῦ Ἀνδρόνικου Δημητρακόπουλου³. Καμιὰ ὅμως ἑλληνικὴ βιβλιογραφία οὔτε καὶ κανένας κατάλογος ἑλληνικῶν χειρογράφων δὲν τὸ ἀναφέρουν. Ἔχει χαθεῖ τὸ ἔργο αὐτὸ ἢ λανθάνει ἀκόμα;

Ὁ κατάλογος πού δημοσίευσε τὸ 1966 ὁ Τ. Γριτσόπουλος⁴ ὀδηγεῖ σ' ἓναν ἄλλο ἐρευνητικὸ δρόμο. Τὸ ἔργο τὸ ὁποῖο ἀναγράφει ὁ Σάθας, ἀναφέρει ὁ Γριτσόπουλος, «ἴσως ἐξεδόθη ἢ ἐγράφη γαλλιστί», ἀφοῦ ὑπάρχουν στὸν τίτλο καὶ οἱ ὅροι Preceptes de droit civil⁵. Μήπως λοιπὸν θὰ πρέπει νὰ στρέψουμε τίς ἐρευνές μας καὶ πρὸς ἀλλόθροες βιβλιογραφίες καὶ καταλόγους χειρογράφων;

Ἕνας νομικὸς πού, ὅπως εἶναι φυσικὸ, εἶναι ἰδιαίτερα εὐαίσθητος σὲ ἔρευνες γιὰ τέτοιου εἴδους ἔργα, ὀφείλει νὰ τὸ ἀναζητήσει παντοῦ. Μὲ ἀπογοήτευση ὅμως θὰ διαπιστώσει, ὕστερα ἀπὸ ἄκαρπες προσπάθειες, ὅτι ἡ ἐμφάνιση τοῦ τίτλου αὐτοῦ στὸν κατάλογο τῶν ἔργων τοῦ Μαυροκορδάτου ὀφείλεται σὲ μιὰ παρανόηση.

Ὁ Δημήτριος Προκοπίου στὴν «Ἐπιτετημένην ἐπαρίθμησιν», ἀναφέρει ἀνάμεσα στὰ ἔργα τοῦ Ἀλέξανδρου Μαυροκορδάτου καὶ τὸ

2. Κ. Ν. Σάθας, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία. Βιογραφίαι τῶν ἐν τοῖς Γράμμασι διαλαμπάντων Ἑλλήνων ἀπὸ τῆς καταλύσεως τῆς βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας μέχρι τῆς ἑλληνικῆς Ἐθνεγερσίας (1453-1821)*, Ἀθήνα 1868, σ. 389.

3. Ἄνδρ. Κ. Δημητρακόπουλος, *Προσθήκαι καὶ διορθώσεις εἰς τὴν Νεοελληνικὴν Φιλολογίαν Κωνσταντίνου Σάθα*, Λιψία 1871 καὶ ὁ ἴδιος, *Ἐπανορθώσεις σφαλμάτων παρατηρηθέντων ἐν τῇ Νεοελληνικῇ Φιλολογίᾳ τοῦ Κ. Σάθα, μετὰ τινων προσθηκῶν*, Τεργέστη 1872.

4. «Σαφῆ πίνακα τῶν ἔργων» τοῦ Μαυροκορδάτου ὀνομάζει ὁ συγγραφέας τὸν κατάλογο πού συνέταξε «κυριώτατα μὲ τὰ δελτία τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν», καὶ δημοσίευσε στὸ ἔργο του *Πατριαρχικὴ Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολή*, τ. 1, Ἀθήνα 1966, σ. 236-241. Τὰ χωρία πού ἀναφέρει πρὸ πάντων βρίσκονται στὴ σ. 235 τὸ πρῶτο καὶ στὴ σημείωση τῆς σ. 236 τὸ δεύτερο.

5. *Ἄντ.*, σ. 238. Τὸ ἔργο τὸ κατατάσσει στὴν κατηγορία «Β' Ἱστορία-Διπλωματία».

6. Τὸ ἔργο τοῦ Προκοπίου δημοσιεύτηκε στὸ J. A. Fabricius, *Bibliotheca Graeca*, τ. 11, Ἀμβούργο 1722, σ. 774-776 (φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση, σὲ αὐτοτελὲς τεῦχος, Βιβλιοπωλεῖο Νότη Καραβία, Ἀθήνα 1966). Τὸ ἔργο τοῦ Μαυροκορδάτου ἀναγράφεται στὴ σ. 776.

«Πολιτικά ὑποθήκαι»⁶. Οἱ H. Audiffret καὶ Salaberry, πού συνέταξαν πρὶν ἀπὸ τὸν Σάθα ἕνα βιογραφικὸ σημεῖωμα γιὰ τὸν Μαυροκορδάτο⁷, χρησιμοποίησαν τὸν Προκοπίου καὶ μετέφρασαν στὰ γαλλικὰ τὸν τίτλο τοῦ πιὸ πάνω ἔργου ὡς *Preceptes de droit civil*⁸. Ὁ Κ. Σάθας μὲ τὴ σειρά του, ὅταν συνέτασσε τὸ δικό του σημεῖωμα γιὰ τὴ «Νεοελληνικὴ Φιλολογία», χρησιμοποίησε τὸ βιογραφικὸ σημεῖωμα τῶν Audiffret καὶ Salaberry⁹ καί, χωρὶς νὰ ὑποπτευθεῖ ποιὸ ἔργο κρύβεται πίσω ἀπὸ τοὺς γαλλικοὺς ὄρους¹⁰, τοὺς ἀπέδωσε στὰ ἑλληνικὰ «Περὶ ἀστυκοῦ δικαίου» ἐπινοώντας ἔτσι ἕνα νέο τίτλο. Ἐπειδὴ ὅμως δὲν ἦταν βέβαιος γιὰ τὴ μετάφρασή του, διατήρησε μέσα σὲ παρένθεση καὶ τοὺς γαλλικοὺς ὄρους. Ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς παρανόησης ἦταν νὰ προστεθεῖ, ἀπὸ τὸ 1868¹¹, στὰ ἔργα τοῦ Μαυροκορδάτου καὶ τὸ «Περὶ ἀστυκοῦ δικαίου (*Preceptes de droit civil*)».

“Ὅσα περιγράψαμε τονίζου, νομίζω, τὴν ἀνάγκη νὰ ἐργαστοῦμε συστηματικὰ μὲ τὰ θέματα τῆς ἐργογραφίας τοῦ Μαυροκορδάτου, γιὰ νὰ μπορέσουμε μὲ κάποια ἀσφάλεια νὰ ἀρχίσουμε τὴν πάλη μὲ τὸν ἄγγελο: νὰ προσπαθήσουμε νὰ χρησιμοποιήσουμε τὴ μαρτυρία του, μὲ τίς πραγματικὲς ἱστορικὲς τῆς διαστάσεις, στὴ μελέτη τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας τῆς ἐποχῆς του.” Ἀς περάσουμε ὅμως τώρα σὲ ἕνα ἄλλο τμῆμα τῆς ἔγγραφης μαρτυρίας του, τὴν ἑλληνικὴ ἐπιστολογραφία του.

Δὲν εἶναι ἡ πρώτη φορὰ πού ἡ ἑλληνικὴ ἐπιστολογραφία τοῦ Μαυροκορδάτου θὰ γίνεи ἀντικείμενο ἐρευνας. Ὁ Μαυρίκιος Dercsényi, ὅπως εἶχαν ἀνακοινώσει ὁ Κ. Ἀμαντος καὶ ὁ Ἀνδρέας Horvath, ἐτοίμαζε μὲ ἐργασία μὲ εὐρύτερο μάλιστα ἀντικείμενο: τὴν ἐπιστολογραφία τοῦ

7. Δημοσιεύτηκε στὸ Παρίσι στὸν τ. 27 τῆς νέας ἐκδοσης τῆς *Biographie Universelle, Ancienne et Moderne*, σ. 349-350.

8. Ἐὰς σημειωθεῖ ὅτι ὁ Fustel de Coulanges σὲ ἀνάλογο σημεῖωμά του, πού δημοσιεύτηκε στὸν τ. 34 τῆς *Nouvelle Biographie Générale*, Παρίσι 1861, στήλη 454-458, ἀναγράφει καὶ αὐτὸς ἀνάμεσα στὰ ἔργα τοῦ Μαυροκορδάτου τὸ *Preceptes de droit civil*.

9. Τοὺς ἀναφέρει στὴ βιβλιογραφία πού παραθέτει στὴν ὑποσημείωση τῆς σ. 390.

10. Μολονότι ὁ Σάθας εἶχε μπροστά του τὸ ἔργο τοῦ Γ. Ζαβίρα *Νέα Ἑλλάς*, στὸ ὁποῖο ἀναφέρεται τὸ *Πολιτικά ὑποθήκαι* (σ. 168, Ἀθήνα 1872). Γιὰ τίς ὀφειλὲς τοῦ Σάθα στὸ ἔργο τοῦ Ζαβίρα βλ. *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, σ. 541 σημ. 1, Ἄνδρ. Κ. Δημητρακόπουλος, Ἐπανορθώσεις . . ., σ. 5 καὶ Κ. Σάθας, «Ἐπικρίσεις ἑλεγχοῦ», *Κλειῶ Τεργέστης*, φ. 575-580/1872 (φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση, σὲ αὐτοτελὲς τεῦχος, Βιβλιοπωλεῖο Νότη Καραβία, Ἀθήνα 1973, σ. 20).

11. Τότε ἐκδόθηκε ἡ *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*.

Μαυροκορδάτου στο σύνολό της. Είναι κατά συνέπεια χρήσιμο, πρὶν ὀργανώσουμε τὴ δική μας ἔρευνα μὲ στόχο τὴν ἑλληνικὴ ἐπιστολογραφία του, νὰ ἀναφέρουμε τί ἔχει γίνει ἢ καλύτερα τί πῆγε νὰ γίνει ἀπὸ τὸν οὐγγρο φιλόλογο. Ἐὰς διαβάσουμε ὅμως πρῶτα τὶς πληροφορίες πού ἔχουμε γιὰ τὴν ἐργασία του.

Ὁ Κ. Ἄμαντος στὴ μελέτη του «Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος ὁ ἐξ ἀπορρήτων (1641-1709)», πού δημοσιεύτηκε τὸ 1932 στὸ περιοδικὸ «Ἑλληνικά», ἀνέφερε ὅτι «ὁ Οὐγγρος καθηγητὴς κ. Dercsényi ἀσχολεῖται μὲ τὰς ἐπιστολάς τοῦ Μαυροκορδάτου καὶ θὰ δημοσιεύσῃ προσεχῶς τὰ πορίσματα τῶν μελετῶν του»¹². Τὴν πληροφορία αὐτὴ τὴν ἐπαναλαμβάνει καὶ τὴν διευρύνει, πέντε χρόνια ἀργότερα, ὁ Ἀνδρέας Horvath στὸ μελέτημά του γιὰ τὶς «Νεοελληνικὲς μελέτες στὴν Οὐγγαρία», πού δημοσιεύτηκε στὴ «Νέα Ἑστία» τὸ 1937. «Ὁ κ. Dercsényi», γράφει ὁ Horvath, «έτοιμάζει μιὰ ἔκδοση τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Ἀλέξανδρου Μαυροκορδάτου τοῦ ἐξ ἀπορρήτων»¹³. Ὡστόσο, ποτὲ ὁ οὐγγρος φιλόλογος, πού πέθανε τὸ 1961, δὲν δημοσίευσε τὰ πορίσματα τῶν ἐρευνῶν του.

Ἀναζήτησα τὰ χαρτιά του καὶ μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Odön Füves τὰ ἐντόπισα στὸ Τμῆμα χειρογράφων τῆς Οὐγγρικῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν. Πραγματικά, σὲ δύο φακέλους — πού μὲ τοὺς ἀριθμοὺς 45/4838/1 καὶ 45/4838/2 εἶναι καταταγμένοι στὸ οὐγγρικὸ ἀρχεῖο — περιέχονται ὅσα ὁ Dercsényi ἄφησε ἀπὸ τὴν ἐργασία πού εἶχαν ἀναγγεῖλει οἱ Ἄμαντος καὶ Horvath.

Τὸ ὕλικό πού ἔχει διασωθεῖ θὰ μποροῦσε νὰ διακριθεῖ σὲ δύο ἐνόητες: α) ὅ,τι συλλέχτηκε γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ἐπιστολογραφία τοῦ Μαυροκορδάτου καὶ β) ἐκεῖνο πού ἀφορᾷ τὴ συνταγμένη στὰ λατινικὰ ἀλληλογραφία του (μαζί μὲ λίγες ἰταλικὰ γραμμένες ἐπιστολές του). Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις, ἀλλὰ ἰδιαίτερα στὴν πρώτη, τὸ ὕλικό πού ἔχει σωθεῖ ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὸ νὰ θεωρηθεῖ ἐργασία ἐτοιμὴ γιὰ δημοσίευση. Ὡστόσο ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Κ. Ἄμαντος ἀνήγγειλε τὸ 1932 τὴ μελέτη τοῦ Dercsényi ἔδειχνε πὼς ἦταν ἀπὸ τότε μιὰ ἐργασία προχωρημένη. Τί μεσολάβησε, ὥστε οἱ ἔρευνές του νὰ μὴν ὀλοκληρωθοῦν καὶ νὰ μὴ δοῦν ποτὲ τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος;

Ἀπὸ μιὰ ἐπιστολὴ πού ὁ Ἄμαντος τοῦ ἔγραψε στὶς 20 Ἰουνίου τοῦ 1940 μαθαίνουμε ὅτι τότε δὲν εἶχε ὀλοκληρώσει ἀκόμη τὴ μελέτη του· εἶχε ὅμως προχωρήσει πολὺ στὴ συλλογὴ ὕλικου πού ἀναφερόταν

12. Ἑλληνικά 5 (1932), σ. 349 σημ. 2.

13. Νέα Ἑστία 21 (1937), σ. 655.

στή λατινική ἐπιστολογραφία τοῦ Μαυροκορδάτου. «Μὲ πολὺ ἐνδιαφέρον», γράφει ὁ Κ. Ἀμαντος¹⁴, «ἔμαθα τὰ τῆς ἐργασίας Σας περὶ Μαυροκορδάτου καὶ ἐλυπήθην, διότι δὲν ἠδυνήθητε νὰ εὑρετε ἀντίγραφα ὄλων τῶν σχετικῶν κωδίκων. Παρὰ ταῦτα ἔχετε συγκεντρώσει ἄγνωστον ὕλικόν καὶ μελετήσει τὰ τῆς δράσεως τοῦ Μαυροκορδάτου εἰς Οὐγγαρίαν κλπ. θὰ ἦτο λοιπὸν καλόν, μὲ τὴν πρώτην εὐκαιρίαν νὰ δημοσιεύσητε πρῶτα τὰς ἀνεκδότους λατινικὰς κλπ. ἐπιστολάς τοῦ Μαυροκορδάτου (. . .) καὶ αὐτὸ θὰ Σᾶς ἐβοήθη», συνεχίζει ὁ Ἕλληνας Δάσκαλος, «νὰ ἀντιγράψετε ἔπειτα καὶ τοὺς ὑπολειπομένους κώδικας. Ἄν ἐν τῷ μεταξύ ἐπισκεφθῶ τὸ Ἅγιον Ὄρος θὰ προσπαθῆσω νὰ Σᾶς βοηθήσω».

Ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ γραφόταν ἐνῶ τὰ πολεμικὰ γεγονότα τοῦ β' παγκόσμιου πολέμου εἶχαν ἀρχίσει. Ὁ Ἕλληνας ἱστορικός σημείωνε στὸ ἴδιο κείμενο: «Ἡ πολεμικὴ κατάστασις προκαλεῖ φόβον καὶ ἀγωνίαν εἰς ὅλον τὸν κόσμον. Δὲν γνωρίζομεν ἂν αὖριον θὰ ζῶμεν. Τὸν πόλεμον ὅμως δὲν τὸν διευθύνομεν ἡμεῖς καὶ ἐπομένως θὰ ἐργαζόμεθα ἀσχέτως πρὸς αὐτόν. Ἄς ἐλπίσωμεν ὅτι ὁ τρόπος αὐτὸς δὲν πρόκειται νὰ εἶναι καταστρεπτικός».

Ὁκτὼ χρόνια ἀργότερα ὁ Μ. Dercsényi περιέγραφε στὸν Κ. Ἀμαντο, σὲ ἑλληνικὰ γραμμμένη ἐπιστολὴ του¹⁵, τὶς συνέπειες πού εἶχε αὐτὸς ὁ πόλεμος γιὰ τὶς ἐργασίες του. «Μετὰ τὸ τέλος τῆς ἀπελευθερώσεως (καὶ φυγῆς τῶν γερμανῶν)», γράφει, «προκύψας ἐκ τοῦ ὑπογείου καταγωγίου (τοῦ ἔκτου κατὰ τὴν σειρὰν ἀπ' ἀρχῆς τῆς ἐπιθέσεως) σκελετὸς ἀνθρώπινος διαβεβαίωσα [=διεπίστωσα] ὅτι ἐκτὸς τοῦ ἰσχυοῦ καὶ ἀδυνάτου σώματός μου δὲν ἔχω τίποτε ἢ κατοικία μου κατεστράφη, τὰ ἐπιπλά μου διηρπάγησαν καὶ ὅλα καὶ ὅλα ἐχάθησαν — καὶ τὸ τρομερότερον πάντων· ἀφ' ὅσα εἶχα συλλεγμένα ἀντίγραφα, σημειώματα, ἐκθέσεις, πονημάτια ἐτοιμασμένα καὶ ἡμιετοιμασμένα τὰ δύο τρίτα ἐκάρησαν ἢ ἔγιναν παιγνίδια τῶν ἀνέμων, τὰ ἀποτελέσματα προσπαθειῶν μου 15 ἐτῶν».

Ἀμέσως μετὰ τὸν πόλεμο κάνει μιὰ προσπάθεια νὰ ἀναπληρώσει τὸ χαμένο ὕλικό του ἀλλὰ φαίνεται ὅτι τὰ θέματα τὰ σχετικὰ μὲ τὸν Μαυροκορδάτο τελικὰ τὰ παραμέρισε. Στὴν ἴδια ἐπιστολὴ τοῦ 1948

14. Ἡ ἐπιστολὴ του σώζεται στὸ ἀρχεῖο Dercsényi.

15. Ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ αὐτὴ, πού τὸ πρωτότυπό της βρίσκεται — παραχωρημένη ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Ἀμαντο — στὰ χέρια τοῦ Καθηγητῆ κ. Μ. Μανούσκα, ἔχω μιὰ φωτοτυπία χάρη στὴν εὐγενική του παραχώρηση.

γράφει: «καταβάλλω πάντα κόπον να συμπληρώσω τα υλικά μου. Διά τον 'Αλ. Μαυροκορδάτον έλαβα φωτοτυπίας εκ Βουκουρεστίου, Λονδίνου, Παρισίων. 'Αλλ' έπρεπε να επισκεφθώ δια περαιτέρω έρευνας και μελέτας ακόμη την Βιέννην, Βαρσοβίαν, Παρίσι, Λονδίνον, Βονονίαν, την Πόλιν και πάλιν τας 'Αθήνας. Δεν έχω τα μέσα. Είς την απελπισίαν μου απευθύνην πολύ θρασέως προς τον κ. Νικ. Μαυρογορδάτον (Oxford) γραμματέα του 'Αγγλο-Ελληνικού Συνδέσμου, ν' αναλάβη την φροντίδα υπέρ των αύτόθι μελλόντων να είναι έξόδων' ένόμισα ότι το θέμα τοῦτο θα τον ενδιαφέρει. Δεν έδέχθη οὐδὲ να απαντήσει αρνητικῶς». Καί συνεχίζει: «Διά τα σχετικά προς τον 'Αλ. Μαυροκορδάτον Σᾶς κάνω μίαν έκθεσιν, αν έπιτρέπητε, ἄλλην μίαν φοράν. Τώρα πρόκειται περί ενός ἄλλου θέματος μᾶλλον έπείγοντος...».

'Εχω την έντύπωση ότι ο οὔγγρος φιλόλογος δεν ασχολήθηκε από τότε ποτέ πιά συστηματικά με την έπιστολογραφία του Μαυροκορδάτου. 'Ετσι, ὅ,τι σώζεται σήμερα στο Τμήμα χειρογράφων τῆς Οὔγγρικῆς 'Ακαδημίας 'Επιστημῶν θα πρέπει να είναι ὅ,τι απέμεινε από τις πριν από τον πόλεμο έρευνές του και μαζί το υλικό του συνέλεξε ἀμέσως μετά¹⁶.

'Ας προσπαθήσουμε ὅμως τώρα να ὀρίσουμε το δικό μας στόχο και να μεθοδεύσουμε την έρευνά μας.

I.

ΤΟ ΖΗΤΟΥΜΕΝΟ ΚΑΙ Η ΜΕΘΟΔΕΥΣΗ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

'Ο Μαυροκορδάτος έγραψε ένα μεγάλο αριθμό έπιστολών. Οί πρακτικές και οί πνευματικές του ανάγκες να επικοινωνεί με ἄλλους και ακόμη οί συχνές ἀπουσίες του από την Κωνσταντινούπολη¹⁷ είναι οί αἰτίες που προκάλεσαν και αύξησαν σε μεγάλο αριθμό τους κλόγους

16. 'Ελπίζω σύντομα να έχουμε και στην 'Ελλάδα το ἀρχεῖο Derscényi σε μικροταινίες.

17. 'Οπως είναι γνωστό, από το 1671 που έγινε γραμματέας του Παναγιώτη Νικουσίου ἀλλά κυρίως από το 1673 που τον διαδέχτηκε στη θέση του Δραγουμάνου, ήταν ὑποχρεωμένος να παρακολουθεῖ στις ἐστρατεῖες τους προϊσταμένους του. Τὸ ἴδιο συχνές ήταν οί ἀπουσίες του, όταν ἀργότερα ανέλαβε διπλωματικές ἀποστολές. 'Ας σημειωθεῖ μόνο ἡ τετράχρονη ἀναγκαστική παραμονή του στη Βιέννη, από το 1688 ὡς το 1692.

του πρὸς ἀπόντας»¹⁸. Στὶς ἐπικοινωνίες του αὐτὲς χρησιμοποίησε, ὅσο γνωρίζουμε, τρεῖς γλῶσσες — ἑλληνικά, λατινικά καὶ ἰταλικά — καὶ ἀπὸ τὰ τεκμήρια αὐτῶν τῶν ἐπικοινωνιῶν ἔχει σωθεῖ ἕνας μεγάλος ἀριθμὸς ἐπιστολικῶν κειμένων του, ὕλικὸ καταρχὴν πολύτιμο γιὰ τὶς ἱστορικὲς ἔρευνες.

Οἱ ἱστορικοὶ τῆς Λογοτεχνίας θὰ βροῦν σὲ μερικὲς ἀπὸ τὶς ἐπιστολές του τὰ ἀριστουργήματα ποὺ προσέφερε ὁ ΙΖ' αἰώνας στὸ εἶδος αὐτὸ τῆς Γραμματείας. Οἱ ἱστοριογράφοι θὰ ἐνδιαφερθοῦν γιὰ τὶς πληροφορίες ποὺ περιέχουν σχετικὰ μὲ γεγονότα καὶ πρόσωπα τῆς ἐποχῆς. Καὶ οἱ ἱστορικοὶ τῆς Ἰδεολογίας θὰ πρέπει νὰ ἀξιοποιήσουν τὰ ἐπιστολικά αὐτὰ κείμενα βλέποντάς τα ὡς ἔγγραφα τεκμήρια ἀπόψεων τοῦ συγγραφέα τους ποὺ, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ ἄλλα του γραπτὰ, μποροῦν νὰ βοηθήσουν στὴν ἀποκάλυψη τῆς καμπύλης ποὺ διέγραψε ἡ ἰδεολογικὴ του πορεία. Καὶ ἀκόμα, νὰ τὰ θεωρήσουν ὡς τεκμήρια διακίνησης κάποιων ἰδεῶν, ἀφοῦ, ὅπως θὰ δεῖξουμε πιὸ κάτω, ἕνας μεγάλος ἀριθμὸς ἀπὸ τὶς ἑλληνικὲς ἐπιστολές του δὲ διαβάστηκε μόνον ἀπὸ τοὺς ἀποδέκτες τους, ἀλλὰ κυκλοφόρησε σ' ἕναν εὐρύτερο κύκλον ἀνθρώπων.

Ἄν θέλουμε ὅμως νὰ χρησιμοποιήσουμε μὲ τρόπο συστηματικὸ — ἀπὸ ὅποια ἐρευνητικὴ ὀπτικὴ γωνία καὶ ἂν μᾶς ἐνδιαφέρουν — τὰ ἐπιστολικά αὐτὰ κείμενα τοῦ Μαυροκορδάτου καὶ ὄχι νὰ διαλέξουμε στὴν τύχη μερικὰ ἀποσπάσματά τους, θὰ πρέπει νὰ φροντίσουμε νὰ συγκροτήσουμε τὸ corpus τῆς ἐπιστολογραφίας του. Δηλαδή, νὰ συγκεντρώσουμε ἂν εἶναι δυνατόν ὅσες ἐπιστολές ἔστειλε. Τὸ αἶτημα αὐτὸ ὑπονοεῖ ὅτι θὰ πρέπει νὰ ἀναζητήσουμε τὰ πρωτότυπα τῶν ἐπιστολῶν του ἢ τὰ duplicata ποὺ ἴσως κρατοῦσε ὁ ἀποστολέας τους, ἢ ἔστω, πιστὰ ἀντίγραφα τους. Κείμενα πάντως, γιὰ τὰ ὁποῖα νὰ γνωρίζουμε τὴν ἡμερομηνία γραφῆς τους καὶ τὸ ὄνομα τοῦ ἀποδέκτη τους· γιὰτὶ μόνον τότε θὰ μπορέσουμε νὰ τὰ χρησιμοποιήσουμε σὲ ἔρευνες ποὺ ἡ διάσταση τοῦ χρόνου παίζει ρόλο ἀποφασιστικὸ.

Στὸ σημεῖο ὅμως αὐτὸ ἐπιβάλλεται, γιὰ μεθοδολογικοὺς καὶ μόνον λόγους, νὰ διαχωρίσουμε τὶς ἑλληνικὰ συνταγμένες ἐπιστολές τοῦ Μαυροκορδάτου ἀπὸ τὸ σῶμα τῆς ἐπιστολογραφίας του. Γιατὶ ὅσες ἐπιστολές, γραμμένες στὰ λατινικά ἢ στὰ ἰταλικά, ἔχει ἐντοπίσει ἡ

18. *Νεοελληνικὴ ἐπιστολογραφία*, ἐπιμέλεια Κ. Θ. Δημαρᾶ, Ἀθήνα 1955 [Βασικὴ Βιβλιοθήκη 43], σ. ζ' ἐπ. Βλ. ἀκόμα γιὰ τὸ θέμα τῆς νεοελληνικῆς ἐπιστολογραφίας Μ. Ι. Manoussacas, «Problèmes de l'épistolographie néohellénique», *Atti dello VIII congresso internazionale di studi bizantini*, [Studi bizantini e neoellenici. 7] Ρώμη 1953, σ. 147-152.

έρευνα ως σήμερα έχουν ήμερομηνία γραφής, φέρουν τὸ ὄνομα τοῦ ἀποδέκτη τους καὶ εἶναι καταρχὴν πρωτότυπες.¹⁹ Ἀντίθετα, ἓνα πολὺ μεγάλο μέρος ἀπὸ τὶς ἑλληνικὲς ἐπιστολές του δὲν ἔχει ὅλα τὰ πιὸ πάνω στοιχεῖα. Παράδειγμα νομίζω ἐνδεικτικὸ εἶναι ὅτι ἀπὸ τὶς 213 ἑλληνικὲς ἐπιστολές —οἱ ὁποῖες, ὅπως θὰ διαπιστώσουμε πιὸ κάτω, ἔχουν δημοσιευτεῖ— μόνο οἱ 24 σῶζουν τὸ ὄνομα τοῦ ἀποδέκτη τους καὶ τὴν ἡμερομηνία τῆς γραφῆς τους, δηλαδὴ ποσοστὸ 11,2%. Ἡ αἰτιολογία αὐτοῦ τοῦ γεγονότος εἶναι, νομίζω, ὅτι τὰ ἑλληνικὰ ἐπιστολικά του κείμενα γνώρισαν μιὰ χρῆση πέρα ἀπὸ τὴ συνηθισμένη· κυκλοφόρησαν σ' ἓναν εὐρύτερο ἀριθμὸ ἀνθρώπων, ἔγιναν κείμενα ποὺ χρησιμοποιήθηκαν γιὰ διδακτικὸς σκοποῦς καὶ ἔγιναν ὑποδείγματα ἐπιστολικοῦ τύπου. Συνεπακόλουθο τῶν πολλαπλῶν αὐτῶν χρῆσεων εἶναι νὰ μᾶς ἔχει παραδοθεῖ ἓνας μεγάλος ἀριθμὸς ἐπιστολῶν σὲ πολλὰ ἀντίγραφα, ὅπου τὶς περισσότερες φορὲς δὲν σημειώνεται ἡ ἡμερομηνία καὶ σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις οὔτε καὶ τὸ ὄνομα τοῦ ἀποδέκτη· γιατί, ἐκεῖνο ποὺ ἐνδιέφερε ἦταν τὸ κείμενο τῆς ἐπιστολῆς καὶ ὄχι πιὰ ἡ ἐπιστολὴ ὡς τεκμήριο κάποιας ἱστορικῆς στιγμῆς.

Πῶς ὅμως θὰ πρέπει νὰ ἐργαστοῦμε ὥστε νὰ συγκροτήσουμε τὸ corpus τῶν ἐπιστολῶν του καὶ συγχρόνως νὰ ἐντοπίσουμε τὴ διακίνησή τους; Προτείνω νὰ ἀκολουθήσουμε τὸ δρόμο ποὺ ὀδηγεῖ ἀπὸ τὸ γνωστὸ στὸ ἄγνωστο. Στὴν περίπτωσή μας τὸ γνωστὸ, ἢ καλύτερα τὸ πιὸ εὐκόλα κατακτῶμενο, εἶναι ἡ συγκέντρωση τῶν δημοσιευμένων ἐπιστολῶν του· καὶ ἄγνωστο, τὸ *regestum* τῆς ἐπιστολογραφίας του ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ καὶ ἡ διακίνησή της ἀπὸ τὴν ἄλλη.

Ἔχουμε λοιπὸν πρῶτα νὰ συγκεντρώσουμε ὅσες ἐπιστολές ἔχουν δημοσιευτεῖ — καὶ ἀναφερόμαστε πάντα σὲ ὅσες εἶναι συνταγμένες στὰ ἑλληνικά²⁰. Ἐπειτα, νὰ ταυτίσουμε ὅσες ἔχουν ἐκδοθεῖ περισσότερο ἀπὸ μιὰ φορὰ· καὶ τέλος, νὰ συγκροτήσουμε ἓναν κατάλογο μὲ βάση τὰ

19. Ἀναφέρομαι κυρίως στὶς ἔρευνες τοῦ Derscényi, γιὰ τὶς ὁποῖες βλ. πιὸ πάνω καὶ σημ. 16.

20. Βιβλιογραφία γιὰ δημοσιευμένες ἐπιστολές τοῦ Μαυροκορδάτου ἔχουν δώσει ὁ Α. Παπαδόπουλος - Κεραμεύς, εἰς Hurmuzaki, τ. 13, σ. α', σημ. 2· ὁ Κ. Ἀμαντος, ἔ.ἀ., σ. 349, σημ. 2· ὁ Μ. Manoussacas, *Contribution à l'étude de l'épistolographie néoellénique* (διατριβή, Sorbonne· δακτυλόγραφο) 1951, σ. 31, σημ. 2· ὁ Τ. Γριστόπουλος, ἔ.ἀ., σ. 240 καὶ ὁ Ζ. Ν. Τσιρπανλῆς, «Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος ὁ ἐξ ἀπορρήτων (Νέα στοιχεῖα καὶ νέες ἀπόψεις)», *Δωδώνη* 4 (1975), σ. 280, σημ. 3. Ὁ Παπαδόπουλος-Κεραμεύς καὶ ὁ Ἀμαντος ἀναφέρουν ὅτι στὸ περιοδικὸ τοῦ Καίρου *Kéroux* 1 (1886) ἔχουν δημοσιευτεῖ ἐπιστολές τοῦ Μαυροκορδάτου· δὲν μπόρεσα νὰ φτάσω στὸ ἐντυπο αὐτό.

incipit τῶν δημοσιευμένων ἐπιστολῶν. Μὲ τὸν κατάλογο αὐτὸ ὡς ὀδηγὸ καὶ ἐργαλεῖο θὰ μπορέσουμε νὰ πλησιάσουμε ὅσα χειρόγραφα περιέχουν ἐπιστολὲς τοῦ Μαυροκορδάτου. Σημειώνοντας κάτω ἀπὸ κάθε δημοσιευμένη ἐπιστολὴ σὲ ποιά χειρόγραφα περιέχεται, θὰ ἀποκτήσουμε σύντομα μιὰ εἰκόνα τῆς διακίνησης καὶ τῆς χειρόγραφης παράδοσής της καὶ διαπιστώνοντας ὅτι μιὰ ἐπιστολὴ δὲν περιέχεται στὸν κατάλόγὸ μας—ἄρα δὲν εἶναι δημοσιευμένη—θὰ πλουτίσουμε τὸ corpus τῆς ἐπιστολογραφίας τοῦ Μαυροκορδάτου μὲ ἀνέκδοτες ἐπιστολές. Κύριο μέλημά μας, νὰ σημειώσουμε ὅσα στοιχεῖα σώζονται στὰ χειρόγραφα γιὰ τὸν ἀποδέκτη τῆς ἐπιστολῆς καὶ τὴ χρονολογία πού ἴσως σώζει, ἐλπίζοντας ὅτι ὅσα στοιχεῖα ἔλειπαν ἀπὸ τὸ χειρόγραφο πού χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴ δημοσίευσή της, μπορεῖ νὰ σώζονται σὲ κάποιον ἄλλο χειρόγραφο.

II.

Η ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΟΥ ΟΔΗΓΟΥ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Συγκεντρώνω ἐδῶ τοὺς ἔντυπους φορεῖς τῆς ἐλληνικῆς ἐπιστολογραφίας τοῦ Μαυροκορδάτου. Μὲ βάση τὸ ὑλικὸ αὐτὸ θὰ συγκροτήσουμε ἕναν κατάλογο ὁ ὁποῖος, ὅπως ἀναφέραμε, θὰ ἀποτελέσει τὸν ὀδηγὸ καὶ τὸ ἐργαλεῖο μας γιὰ νὰ προχωρήσουμε συστηματικὰ στὶς πιὸ πέρα ἔρευνές μας.

Ἐντυποι φορεῖς τῆς ἐλληνικῆς ἐπιστολογραφίας τοῦ Μαυροκορδάτου

Ἐναν αἰῶνα μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Μαυροκορδάτου ἄρχισε ἡ δημοσίευση τῶν συνταγμένων στὰ ἐλληνικὰ ἐπιστολῶν του. Στὸ «Ἐπιστολάριον» πρῶτα, πού ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸ Πατριαρχικὸ Τυπογραφεῖο τὸ 1804 στὴν Κωνσταντινούπολη²¹, δημοσιεύτηκαν 189 ἐπιστολές του. Ὑστερα ἀπὸ ἕνα μεγάλο διάστημα σιωπῆς ἄρχισε τὸ 1871 μιὰ νέα ἐκδοτικὴ κίνηση ἡ ὁποία ὡς τὸ 1924—ὀπότε καὶ σταμάτησε—ἔφερε στὸ φῶς 24 ἀκόμα ἐπιστολές καὶ ἐπαναδημοσίευσε πολὺ περισσότερες ἀπὸ ἄλλα χειρόγραφα. Κατὰ συνέπεια, ὁ ἀριθμὸς τῶν δημοσιευμένων ὡς σήμερα ἐπιστολῶν του εἶναι, ὅσο ξέρω, 213. Ἄς δοῦμε ὅμως μὲ πιὸ ἀναλυτικὰ στοιχεῖα τὸ χρονικὸ τῶν ἐκδοτικῶν αὐτῶν προσπαθειῶν.

Στὸ «Ἐπιστολάριον» τοῦ 1804 καὶ στίς σσ. 71-273 δὲν δημοσιεύον-

21. Δ. Γκίνης-Β. Μέξας, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία 1800-1863*, τ. 1, Ἀθήνα 1939, σ. 42, ἀρθ. 255.

ται μόνο ἐπιστολές τοῦ Μαυροκορδάτου, ὅπως συνήθως ἀναφέρεται²², ἀλλὰ μαζί καί κείμενα πού δὲν ἀνήκουν εἰδολογικά στὴν ἐπιστολογραφία του. Δημοσιεύεται π.χ. ἓνα συνοδικὸ γράμμα πρὸς τὸν Πατριάρχη Ἀλεξανδρείας Γεράσιμο, κείμενο πού ἀσφαλῶς συντάχθηκε ἀπὸ τὸν Μαυροκορδάτο ἀλλὰ πού εἰδολογικά ἀνήκει σὲ μιὰ ἄλλη κατηγορία ἐγγράφων του, σ' ἐκεῖνα πού προέρχονται ἀπὸ τὴ θητεία του στὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο. Ἀκόμη, μιὰ ἐπιστολὴ πού ἀποστολέας της δὲν εἶναι ὁ Μαυροκορδάτος — μιὰ ἐπιστολὴ τοῦ Κωνσταντίνου Δούκα μὲ ἀποδέκτη τὸν Μαυροκορδάτο. Ἐπομένως οἱ 189 ἐπιστολές του δημοσιεύονται στίς σσ. 71-270 καὶ 272-273²³.

Στὸ περιοδικὸ «Πανδώρα» τοῦ 1871 δημοσιεύτηκαν δύο ἀκόμα ἐπιστολές²⁴. Ἀπὸ τίς ἐπιστολές ὅμως αὐτές μόνο ἡ μιὰ ἦταν ἀνέκδοτη, ἡ ἄλλη ἐπαναδημοσιεύτηκε²⁵. Ἐπαναδημοσίευση δύο ἄλλων ἐπιστολῶν ἐπιχείρησε καὶ ὁ Μανουὴλ Γεδεών στὴν «Πρωία» τοῦ 1876²⁶. Τὸ 1879 ὁ Θεαγένης Λιβαδάς ἐξέδωσε 12 ἀνέκδοτες ἐπιστολές²⁷ καὶ ἐπαναδημοσίευσε, μὲ μέθοδο φιλολογικὴ, ἄλλες 87, γνωστὲς ἤδη ἀπὸ τὰ προηγούμενα τρία ἔντυπα. Στὴν ἔκδοση Λιβαδά, πού τὴν ἐπιγράφει «Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου τοῦ ἐξ ἀπορρήτων, Ἐπιστολαὶ Ρ'», ὑπάρχουν στὴν πραγματικότητά 99 ἐπιστολές, τὸ συνοδικὸ γράμμα πρὸς τὸν Πατριάρχη Ἀλεξανδρείας Γεράσιμο πού ἀναφέραμε πρὸς πάνω καὶ ἀκόμα ἓνα «θέσπισμα συνοδικόν» τοῦ 1694²⁸, κείμενα πού συντάχθηκαν ἀπὸ τὸν Μαυροκορδάτο ἀλλὰ πού, ὅπως ἀναφέραμε, δὲν ἀνήκουν εἰδολογικά στὴν ἐπιστολογραφία του.

22. Τ. Α. Γριτσόπουλος, ἔ.ἀ., σ. 240 ἢ Ζ. Ν. Τσιρπανλῆς, ἔ.ἀ., σ. 280.

23. Στίς σελίδες 170-172 δημοσιεύεται τὸ συνοδικὸ γράμμα καὶ στὴ σ. 102 παρεμβάλλεται ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Κ. Δούκα. Βλ. ὅσα γράφει ὁ Θ. Λιβαδάς, Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου τοῦ ἐξ ἀπορρήτων, Ἐπιστολαὶ Ρ, Τεργέστη 1879, σ. 8' ἐπ., γιὰ τὴν πρώτη αὐτὴ ἔκδοση ἐπιστολῶν τοῦ Μαυροκορδάτου.

24. Σ. Κ. Οἰκονόμος, «Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος ὁ ἐξ ἀπορρήτων», Πανδώρα 22 (1871-1872), φ. 518, σ. 321-322 [σ. 9-10 τῆς ἀνατύπωσης] ἀπὸ χειρόγραφο τῆς βιβλιοθήκης Σταυράκη Ἀριστάρχου καὶ τοῦ Νεοφύτου Δέρκιων.

25. Ἀνέκδοτη ἡ ἀρθ. 177 τοῦ καταλόγου μας ἢ ἄλλη ἐπιστολὴ, ἡ ἀρθ. 46 τοῦ καταλόγου μας, εἶχε δημοσιευτεῖ στὸ Ἐπιστολάριον, σ. 212-214.

26. Μ. Γεδεών, «Μεσαιωνικὴ ἀνθολογία», Πρωῖα, περίοδος β' (1876), σ. 13-14. Οἱ ἐπιστολές αὐτές, μὲ τοὺς ἀριθμοὺς 148 καὶ 212 στὸν κατάλόγο μας, εἶχαν δημοσιευτεῖ στὸ Ἐπιστολάριον, σ. 191-192 καὶ σ. 153-154.

27. Οἱ ἀρθ. 27, 33, 34, 45, 67, 128, 151, 156, 170, 172, 186 καὶ 191 τοῦ καταλόγου μας, ἀπὸ χφ τῆς βιβλιοθήκης Γ. Ἀλ. Μαυροκορδάτου. Γιὰ τὸ χειρόγραφο βλ. ὅσα ἀναφέρει ὁ Θ. Λιβαδάς, ἔ.ἀ., σ. 5' ἐπ.

28. Δημοσιεύονται στίς σελίδες 112-114 καὶ 121-123.

Δύο χρόνια ἀργότερα, τὸ 1881, ὁ Μ. Χαμουδόπουλος, ἀντιπαραβάλλοντας τὶς ἐπιστολὲς ποὺ ἐξέδωσε ὁ Θ. Λιβαδᾶς μὲ ἐκεῖνες ποὺ περιέχονταν σ' ἓνα χειρόγραφο τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, σημείωσε τὶς διαφορὰς ποὺ ἐντόπισε καὶ δημοσίευσε ἀπὸ τὸ τελευταῖο αὐτὸ χειρόγραφο ὅσες δὲν περιεῖχε ἡ ἔκδοσις Λιβαδᾶ²⁹. Ὅλη αὐτὴ ἡ προσπάθεια τοῦ Χαμουδόπουλου προσέφερε δύο μόνο ἀνέκδοτες ἐπιστολές³⁰, ἀφοῦ ὅσες ἐντόπισε καὶ δημοσίευσε δὲν περιέχονταν στὴν ἔκδοσις Λιβαδᾶ, εἶχαν ὅμως δεῖ τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος στὸ «Ἐπιστολάριον» τοῦ 1804.

Ἐπαναδημοσίευσίς μιᾶς ἐπιστολῆς ἔχουμε καὶ στὸ «Ἡμερολόγιον τῆς Ἀνατολῆς» τοῦ 1884³¹. Ὁ ἄδηλος ἐκδότης τῶν «Ἐγγράφων ἀναφερομένων εἰς τὸν βίον Χρυσάνθου Ἱεροσολύμων τοῦ Νοταρᾶ» προσέφερε δύο ἀνέκδοτες ἐπιστολές καὶ ἐπαναδημοσίευσεν δύο γνωστὰς ἤδη ἀπὸ τὴν ἔκδοσις Λιβαδᾶ³². Ἐπαναδημοσίευσίς δύο ἐπιστολῶν ἐπιχείρησε καὶ ὁ Émile Legrand στὸ «Épistolaire grec» τοῦ 1888³³.

Μία ἀνέκδοτη ἐπιστολὴ δημοσίευσεν ὁ Μανουὴλ Γεδεών τὸ 1909 στὸ ἄρθρον του «Ἐπιστολαὶ παλαιαὶ ἐπίκαιραι»³⁴ καὶ δύο ἀκόμα ἀνέκδοτες ἐπιστολές στὸ «Ἀρχεῖο τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας»³⁵. Τὴν ἀρ-

29. [Μ. Δ. Χαμουδόπουλος,] «Μνημείων γραπτῶν περισυναγωγὴ», Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια 1 (1881), σ. 1-8, 20-25, 39-41, 67-69, 81-83, 97-99, 123-125 καὶ 141-145. Γιὰ τὸ πατριαρχικὸ χειρόγραφο, olim Ὀλυμπιωτίσσης, βλ. αὐτ., σ. 1-3.

30. Οἱ ἐπιστολές ἀρθ. 24 καὶ 194 τοῦ καταλόγου μας.

31. Α. Παλαιολόγος, Ἡμερολόγιον τῆς Ἀνατολῆς... τοῦ ἔτους 1884, Κωνσταντινούπολις 1883, σ. 315-316 (ἡ ἀρθ. 156 τοῦ καταλόγου μας). Ἡ ἐπιστολὴ εἶχε δημοσιευτεῖ ἀπὸ τὸν Θ. Λιβαδᾶ, ἔ.ἀ., σ. 130-131.

32. «Ἐγγράφα ἀναφερόμενα εἰς τὸν βίον Χρυσάνθου Ἱεροσολύμων τοῦ Νοταρᾶ», Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια 4 (1883-1884), σ. 178-181. Ἀνέκδοτες οἱ ἀρθ. 35 καὶ 181 τοῦ καταλόγου μας καὶ δημοσιευμένες οἱ ἀρθ. 27 καὶ 156 (Θ. Λιβαδᾶς ἔ.ἀ., σ. 181-183 καὶ 130-131).

33. E. Legrand, Ἑλληνικὸν ἐπιστολάριον. Épistolaire grec ou Recueil de lettres adressées pour la plupart à Chrysanthe Notaras, Patriarche de Jérusalem, par les Princes de Valachie et de Moldavie etc., etc., Παρίσι 1888, [Bibliothèque Grecque Vulgaire 4], σ. 17-19 καὶ 277. Οἱ ἐπιστολές μὲ τοὺς ἀρθ. 35 καὶ 181 στὸν κατάλογό μας εἶχαν καὶ οἱ δύο δημοσιευτεῖ ἀπὸ τὸν ἄδηλο ἐκδότη τῶν «Ἐγγράφων τῶν ἀναφερομένων εἰς τὸν βίον Χρυσάνθου Ἱεροσολύμων τοῦ Νοταρᾶ», ἔ.ἀ., σ. 179-180.

34. Μ. Γεδεών, «Ἐπιστολαὶ παλαιαὶ ἐπίκαιραι», Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια 29 (1909), σ. 197-198. Ἡ ἀρθ. 152 τοῦ καταλόγου μας.

35. Μ. Γεδεών, Ἀρχεῖον ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας, τ. Α', Κωνσταντινούπολις 1911, σ. 125-128. Οἱ ἀρθ. 31 καὶ 91 τοῦ καταλόγου μας.

χαιότερη από τις χρονολογημένες επιστολές του Μαυροκορδάτου την δημοσίευσε το 1918 ο Περικλής Ζερλέντης στο μελέτημά του «Ο Παναγιώτης Νικουσίος και 'Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος άρχοντες Μυκονίων»³⁶.

Στόν 14ο τόμο τής συλλογής Hurmuzaki ó N. Iorga δημοσίευσε, από αντίγραφο που του έστειλε ó Μανουήλ Γεδεών και είχε έτοιμάσει ó C. Erbiceanu από χειρόγραφο τής Μονής Βατοπεδίου, όκτώ επιστολές. 'Από αυτές οι τρείς μόνο ήταν ανέκδοτες, οι υπόλοιπες είχαν δημοσιευτεί³⁷.

'Η έκδοτική κίνηση που άρχισε τό 1804 και άνανεώθηκε τό 1871 έκλεισε τό 1924 με τό δημοσίευμα —άπό τά κατάλοιπα του Σπ. Λάμπρου— του Κ. Δουβουινιώτη, «'Ανέκδοτα έκ του ύπ' αριθμόν 24 χειρογράφου τής Βιβλιοθήκης του Λάμπρου»³⁸. 'Επτά επιστολές δημοσιεύτηκαν ως ανέκδοτες από τό χειρόγραφο που βρίσκεται σήμερα στο Σπουδαστήριο Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου 'Αθηνών³⁹. Στην πραγματικότητα, όλες οι επιστολές είχαν δημοσιευτεί στο 'Επιστολάριον του 1804 και μία είχε επαναδημοσιευτεί από τον Μ. Χαμουδόπουλο⁴⁰.

Στις πιο πάνω έκδοτικές προσπάθειες άς προστεθεί και μιá πρόσφατη άναδημοσίευση μιás επιστολής του Μαυροκορδάτου από τον Κ. Θ. Δημαρά στον τόμο «Νεοελληνική 'Επιστολογραφία»⁴¹.

36. Π. Γ. Ζερλέντης, «Παναγιώτης Νικουσίος και 'Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος άρχοντες Μυκονίων», *Νησιωτική 'Επετηρίς* 1 (1918), σ. 185. ('Η άρθ. 64 του καταλόγου μας).

37. E. Hurmuzaki, *Documente Privatoare la Istoria Românilor* . . . , τ. 14, 1, Βουκουρέστι 1915, σ. 271-272, 288, 382-383, 752-754 και 757-758. 'Ανέκδοτες οι επιστολές άρθ. 121, 144 και 171 του καταλόγου μας και οι 35, 138, 139, 141 και 181 δημοσιευμένες στο 'Επιστολάριον, σ. 106, 117-118 και 169, στην έκδοση Θ. Λιβαδά, σ. 78-79, στην *Εκκλησιαστική 'Αλήθεια* 4 (1883-1884), σ. 179-180 και στο *Epistolaire grec* του Legrand, σ. 17-19.

38. *Νέος 'Ελληνομνήμων* 18 (1924), σ. 317 έπ.

39. Οι επιστολές δημοσιεύονται στις σσ. 323-328. Για τό χειρόγραφο βλ. *Νέος 'Ελληνομνήμων* 17 (1923), σ. 401 έπ. και Γ. Θ. Ζώρας - Φ. Κ. Μπουμπουλίδης, *Κατάλογος χειρογράφων κωδίκων Σπουδαστηρίου Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου 'Αθηνών*, 'Αθήνα 1964, σ. 46 έπ.

40. Οι επιστολές, που στον κατάλόγο μας έχουν τούς αριθμούς 30, 44, 76, 154, 159, 165 και 204, έχουν δημοσιευτεί στο 'Επιστολάριον στις σσ. 111, 144-146, 112-113, 107, 211-212, 91-92 και 92-93. 'Η άρθ. 159 επιστολή έχει δημοσιευτεί και από τον Μ. Χαμουδόπουλο, *ξ.ά.*, σ. 141.

41. *Νεοελληνική 'Επιστολογραφία* 'Επιμέλεια Κ. Θ. Δημαρά, 'Αθήνα 1955 [Βασική Βιβλιοθήκη 43] σ. λβ'. 'Η επιστολή άρθ. 35 του καταλόγου μας στη σ. 52.

Αὐτοὶ εἶναι, ὅσο ξέρω, οἱ ἔντυποι φορεῖς τῆς ἐλληνικῆς ἐπιστολογραφίας τοῦ Μαυροκορδάτου. Ἄς φροντίσουμε τώρα νὰ συντάξουμε ἕναν κατάλογο μὲ βάση τὰ incipit τῶν ἐπιστολῶν αὐτῶν, κατάλογο ὁ ὁποῖος θὰ μᾶς δείξει τὶς πολλαπλές δημοσιεύσεις τῶν ἴδιων ἐπιστολῶν καὶ θὰ γίνῃ ὁ ὁδηγὸς καὶ τὸ ἐργαλεῖο μας γιὰ νὰ προχωρήσουμε στὶς πρὸ πέρα ἔρευνές μας.

Κατάλογος τῶν δημοσιευμένων ἐλληνικῶν ἐπιστολῶν μὲ βάση τὰ incipit

Ὁ Κατάλογος συντάχθηκε μὲ τὶς ἀκόλουθες ἀρχές. Κατατάσσω λεξιμογραφικὰ τὰ incipit ὅσων ἐπιστολῶν ἔχουν δημοσιευτεῖ. Σημειώνω τὸν ἀποδέκτη τῆς ἐπιστολῆς καὶ τὴν ἡμερομηνία, εἴτε ὑπάρχει στὸ δημοσιευμένο κείμενο εἴτε τὴν δίνει ὁ ἐκδότης του⁴². Καὶ τέλος σημειώνω τὸν ἔντυπο φορέα ἢ τοὺς φορεῖς τῆς κάθε ἐπιστολῆς.

Στὶς περιπτώσεις ποὺ μιὰ ἐπιστολὴ ἔχει παραδοθεῖ καὶ μὲ ἄλλο incipit, τὴ λεξιμογραφῶ καὶ κατὰ τὴν ἄλλη τῆς μορφή⁴³, παραπέμποντας γιὰ τὰ πλήρη στοιχεῖα τῆς στὴν ἀναγραφὴ ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἐγκυρότερη πηγή. Ἐγκυρότερη θεωρῶ π.χ. τὴ γραφὴ ποὺ δίνουν ὁ Λιβαδᾶς καὶ ὁ Χαμουδόπουλος σὲ σχέση μὲ τὸν ἐκδότη τοῦ «Ἐπιστολαρίου» τοῦ 1804. Γιὰ νὰ μὴ βαρύνω ὑπερβολικὰ τὸν κατάλογο μὲ διπλές ἀναγραφές παραλείπω τὴ δεύτερη ἀναγραφὴ, ὅταν ἡ παραλλαγή εἶναι τέτοια ποὺ δὲν ὁδηγεῖ σὲ παραπλάνηση. Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο δὲ σημειώνω τὶς διαφορὲς ποὺ ὑπάρχουν στὶς ἐπιγραφές τῶν ἐπιστολῶν.

Δὲν καταχωρίζω ἐπιστολὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἔχουμε δημοσιευμένο μόνον τὸ incipit ἢ ἀποσπάσματα. Μία μόνον ἐξαιρεση ὑπάρχει στὸν κανόνα αὐτό, ἡ ἐπιστολὴ ἀρθ. 91 τοῦ καταλόγου μας, ἐκτενέστατο ἀπόσπασμα ποὺ ἔχει διασώσει ὁ Μανουὴλ Γεδεῶν ἀπὸ μιὰ ἀδημοσίευτη, στὸ σύνολό τῆς, ἐπιστολῆς.

Γιὰ τὶς συντομογραφίες ποὺ χρησιμοποιοῦ βλέπε τὸν πίνακα ἀμέσως πρὸ κάτω. Οἱ ἀραβικοὶ ἀριθμοὶ ποὺ ὑπάρχουν μετὰ τὴ συντομογραφία δηλώνουν τὶς σελίδες· στὴν περίπτωσι ὅμως τῆς ἔκδοσις τοῦ Λιβαδᾶ παρεμβάλλεται ὁ ἀριθμὸς τῆς ἐπιστολῆς κατὰ τὴν ἔκδοσι αὐτὴ καὶ στὴν περίπτωσι τοῦ δημοσιεύματος τοῦ Χαμουδόπουλου ὁ ἐλληνικὸς ἀριθμὸς ποὺ δηλώνει τὴ σειρά ποὺ ἔχουν οἱ ἐπιστολὲς στὸ πατριαρχικὸ χειρόγραφο.

42. Στὴν τελευταία αὐτὴ περίπτωσι ἡ ἀναγραφὴ εἶναι μέσα σὲ ἀγκύλες.

43. Τὴν ἄλλη αὐτὴ ἀναγραφὴ τὴν παρεβάλλω στὴν ἀρίθμησή μου ὡς 1α, 52α κλπ., διατηρώντας ἔτσι τὸ 213 ὡς ἀριθμὸ ποὺ δηλώνει τὸ σύνολο τῶν δημοσιευμένων ἐπιστολῶν.

Συντομογραφίες

- Ἐπιστολάριον = Ἐπιστολάριον ἐκ διαφόρων ἐρανισθέν καὶ τυπωθὲν Πατριαρχεύοντος τοῦ Παναγιωτάτου Καὶ Θειωτάτου Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Κυρίου Κυρίου Καλλινίκου προσφωνηθὲν δὲ τοῖς τῶν Ἑλλήνων φιλομαθέσι νέοις. Ἦδη πρῶτον ἐκδίδοται. Ἐν τῷ τοῦ Πατριαρχείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως Τυπογραφείῳ. Ἐτει 1804.
- Πανδώρα = Σοφοκλῆς Κ. Οἰκονόμος, «Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος ὁ ἐξ ἀπορρήτων», *Πανδώρα* 22 (1871-72) φ. 518, σ. 313 ἐπ. [καὶ ἀνατύπωση μὲ ἄλλη σελιδαρίθμηση].
- Πρωῖα = Μανουὴλ Γεδεών, «Μεσαιωνικὴ ἀνθολογία», *Πρωῖα*, περίοδος β' (1876) σ. 5 ἐπ.
- Λιβαδάς = Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου τοῦ ἐξ ἀπορρήτων, Ἐπιστολαὶ Ρ'. Ἐκδίδονται ἐπιστasia Θ. Λιβαδά, Τεργέστη 1879.
- Χαμουδόπουλος = [Μ. Δ. Χαμουδόπουλος,] «Μνημείων γραπτῶν περισυναγωγῆ», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 1 (1881), σ. 1 ἐπ.
- Ἡμερολόγιον = Α. Παλαιολόγος, *Ἡμερολόγιον τῆς Ἀνατολῆς...* τοῦ ἔτους 1884, Κωνσταντινούπολη 1883.
- Ἐγγραφα = «Ἐγγραφα ἀναφερόμενα εἰς τὸν Βίον Χρυσάνθου Ἱεροσολύμων τοῦ Νοταρᾶ», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 4 (1883-1884), σ. 178 ἐπ.
- Legrand = Émile Legrand, *Ἑλληνικὸν Ἐπιστολάριον. Épistolaire grec ou recueil de lettres adressées pour la plupart à Chrysanthe Notaras, Patriarche de Jérusalem, par les Princes de Valachie et de Moldavie etc., etc., etc.* Παρίσι 1888 [Bibliothèque Grecque Vulgaire, 4].
- Γεδεών = Μανουὴλ Γεδεών, «Ἐπιστολαὶ παλαιαὶ ἐπίκαιροι», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, 29 (1909), σ. 197 ἐπ.
- Ἀρχεῖον = Μανουὴλ Γεδεών, *Ἀρχεῖον ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας*, τ. Α' Κωνσταντινούπολη 1911, σ. 125 ἐπ.
- Ζερλέντης = Περικλῆς Γ. Ζερλέντης, «Παναγιώτης Νικούσιος καὶ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος ἄρχοντες Μυκονίων», *Νησιωτικὴ Ἐπετηρὶς* 1 (1918), σ. 161 ἐπ.
- Iorga = E. Hurmuzaki, *Documente privitoare la Istoria Românilor...*, τ. 14, 1, Βουκουρέστι 1915, σ. 271 ἐπ.
- Ν. Ἑλληνομνήμων = Κ. Ι. Δουβουνιώτης, «Ἀνέκδοτα ἐκ τοῦ ὑπ' ἀριθμὸν 24 χειρογράφου τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Λάμπρου», *Νέος Ἑλληνομνήμων* 18 (1924), σ. 317 ἐπ.
- Δημαρᾶς = *Νεοελληνικὴ Ἐπιστολογραφία*. Ἐπιμέλεια Κ. Θ. Δημαρᾶ, Ἀθήνα 1955 [Βασικὴ Βιβλιοθήκη, 43].

1. Ἀγανακτεῖς ἀδικεῖσθαι σε παρὰ τοῦ συζύγου, τῆς σῆς εὐνής
Ἀνωνύμῳ ζηλοτυπούσῃ
Ἐπιστολάριον, 167-169· Χαμουδόπουλος 4β', 67.
- [1α. Ἀεὶ μὲν ἀσμένως καὶ ἠδέως ἐκομισάμην τὴν ἐπιστολήν. . .]· βλ. 16
2. Αἰ διὰ μακρῶν συστάσεις εἰς πολλὴν αἰνίττονται ἔνδειαν καὶ ἀνεπιτηδειότητα τοῦ φέροντος
Κωνσταντίνῳ Δούκᾳ Βοεβόδα
Ἐπιστολάριον, 140· Λιβαδᾶς 38, 66.
3. Αἰ μὲν κατορθώσεις, ὧ φίλτατοι, πολλῶν ἐπιδέονται μέσσω
Τοῖς ἐμοῖς ἐπεράστοις νίεσι
Ἐπιστολάριον, 181-183· Χαμουδόπουλος ρε', 82.
4. Ἀκήκοά σοι τεθνηκέναι τὸν ἀδελφόν, ὃν ἐξ ὄτου ἔγνωκα ἐξ ἀνάγκης τεθνηξόμενον ἦδειν
Ἀνωνύμῳ
Ἐπιστολάριον, 237.
5. Ἀκούω σε πολὺν ἐμοῦ καταχέοντα φλήγαρον. Ἀλλ' ἐγὼ σε τοῖς μὲν λόγοις
Ἀνωνύμῳ
Ἐπιστολάριον, 198· Χαμουδόπουλος ριε', 83.
6. Ἀλλὰ καὶ ἐν ἄλλοις, ὧ ἡγαθέ, γράμμασιν οὐκ ὀλίγοις τοὺς ὀμιλητὰς ὑπερκεῖσθαι
Ἰακώβῳ τῷ διδασκάλῳ
Ἐπιστολάριον, 154-155· Λιβαδᾶς 6, 10.
7. Ἀλλὰ σὺ μὲν ἀποδεδημηκότας ἡμᾶς ἐπίστασαι καὶ διαβάλλοντας εἰκάζεις
Τῷ διδασκάλῳ τῶν ἐμῶν παιδίων Ἰακώβῳ χαίρειν
Ἐπιστολάριον, 71· Λιβαδᾶς 1, 3.
8. Ἀλλὰ τὴν σὴν μακρὰν σιωπὴν τὴν ἄχρι δεῦρο οὐκ ἂν ἔγωγε πύθαγόρειον φαίην
Ἰακώβῳ τῷ διδασκάλῳ
Ἐπιστολάριον, 84-85· Λιβαδᾶς 5, 8-9 [βλ. καὶ 91α].
9. Ἀλλ' ὧ κολέ, τοσοῦτον ἔλκομαι τῇ ἕνγυι τῶν σῶν λόγων ἐγὼ Δημητρίῳ
Ἐπιστολάριον, 197-198· Χαμουδόπουλος ριδ', 83.
10. Ἀλλ' ὦμην, καὶ γὰρ οὐκ ἀπεικότως ὦμην, ὁπότε σοι παρίστημι καὶ συνίστημι

- ² *Ανωνύμω*
²Επιστολάριον, 142-143· Χαμουδόπουλος οβ', 40.
11. ² *Αναγκαία μὲν ἢ διὰ τῆς τῶν βίβλων μελέτης προσκτωμένη παι-
 δεία καὶ πολυμάθεια*
Τῷ Υἱῷ αὐτοῦ Σκαρλάτω
²Επιστολάριον, 260-261.
12. ² *Ἀντὶ τῶν ὑπεργμένων εὐχῶν καὶ ἐπαίνων χάριτας ὁμολογηκῶς
 σὺν χάριτι καὶ γλαφυρότητι*
Νικολάω τῷ υἱῷ
²Επιστολάριον, 160-161· Λιβαδᾶς 17, 23.
13. ² *Ἀπόδεξαι τὸν παρόντα γραμματοφόρον τῇ συνήθει φιλανθρωπία*
² *Ανωνύμω*
²Επιστολάριον, 220-221· Χαμουδόπουλος, ρλθ', 142.
14. ² *Ἀποκρίνου, φησίν, ἄφρονι ἐν καιρῷ, ἵνα μὴ σοφὸς ἐαντῷ δόξη*
Τῷ δικαιοφύλακι κυρ Χουρμούζη
²Επιστολάριον, 120· Χαμουδόπουλος να', 23.
15. ² *Ἀσκὸν τίλλειν, αἰθίοπα σμήχειν, νεκρὸν μαστίζειν, αἰγιαλῷ λαλεῖν*
² *Ανωνύμω*
²Επιστολάριον, 199-200· Χαμουδόπουλος ριθ', 97.
16. ² *Ἀσμένως καὶ ἠδέως ἐκομισάμην τὴν ἐπιστολήν, ὅτι τῆς ἀττικῆς
 ἐμφοροῦμαι γλυκύτητος*
² *Ἀνδρέα τῷ Λικινίω*
²Επιστολάριον, 105 [πρβλ. 1α].
17. *Βαρὺν ἀράμενος πόλεμον κατὰ τῶν ἐχθρῶν τῆς ἀληθείας καὶ τῶν
 πολεμίων τῆς Ἐκκλησίας*
² *Ανωνύμω*
²Επιστολάριον, 224· Λιβαδᾶς 76, 130· Χαμουδόπουλος ρμε', 143.
18. *Βουλὴν αὐθις αἰτῆ παρ' ἐμοῦ, τῆς ἐμῆς βουλῆς πολλάκις ἀρίστην
 ἰδεῖν ἀπόφασιν*
² *Ἰωάννη*
²Επιστολάριον, 210-211. Χαμουδόπουλος ρλ', 125.
19. *Βραδὸν μὲν, οὐδὲν ἤττον ὅμως διὰ τὴν μέλλησιν ἠδὲ παρ' ἐμὲ τὸ
 ἱερὸν ἀφίκται γράμμα*
Τῷ Μητροπολίτῃ Ναυπάκτου καὶ Ἀρτης Κ. Μελετίω χαίρειν
²Επιστολάριον, 98-99· Λιβαδᾶς 74, 127-129.

20. Βραχὴν ὄντα τὸν βίον καὶ ἀκαθέκτως πρὸς τὸ τέλος φερόμενον
Ἀνωνύμῳ
Ἐπιστολάριον, 253-255· Λιβαδᾶς 55, 98-90.
21. Γάλακτι τρέφεται τὰ βρέφη· οἱ δὲ ρῶσιν ἡλικίας λαβόντες, στερεᾶς
χρήζουσι τροφῆς
Ἀνωνύμῳ
Ἐπιστολάριον, 245-246.
22. Γενᾶ τὸν λόγον ὁ νοῦς, γενᾶ τὸ πᾶν ὁ λόγος· γίγνεται τὰ στοι-
χεῖα τοῖς οὐρανοῖς
Ἀνωνύμῳ
Ἐπιστολάριον, 161· Χαμουδόπουλος σγ', 40.
23. Γυμνὴ φασὶν ἢ ἀγάπη καὶ ἀπέριττος, ὧ ἄγαθη, φιλότης, καὶ οἶον
ἐξ ὑπερουψήλου πηγῆς ὕδωρ ἀνίσχει
Ἀνδρέα Λικινίῳ
Ἐπιστολάριον, 110.
24. Δεινὰ γὰρ, φησί, τοῖς ἀνθρώποις κακά· καὶ τόδε γὰρ τῆς εὐμη-
χάνου σοφίας
Ἀνωνύμῳ
Χαμουδόπουλος σα', 39-40.
25. Δεινὴ καὶ χαλεπὴ τις Ἐνώ, τοῖς ἡμετέροις ἀράξασα πράγμασιν,
ἐπὶ τοσοῦτον ἡμᾶς περιέστη
Κωνσταντίνῳ Δούκᾳ Βοεβόδᾳ εὐ πρώττειν
Ἐπιστολάριον, 135-137· Λιβαδᾶς 90, 162-163.
26. Δεκαετίαν ὅλην βασιλικῶν ἀναλωμάτων ἐξετάσαι, καὶ τὰ μὴ ἐν
δέουσι
Ἀνωνύμῳ
Ἐπιστολάριον, 219-220· Λιβαδᾶς 59, 95-96.
27. Δὲν λανθάνει τὴν ἡμετέραν γνώσιν, ὅτι διὰ τετραράκοντα σχεδὸν
ἐτῶν, ἕως οὔ
Τῇ ἐν Ἱεροσολύμοις Συνόδῳ 20 Σεπτεμβρίου 1708
Λιβαδᾶς 99, 181-183· Ἐγγραφα, 180-181.
28. Διὰ πολλῆς ἀποκεχωρημένον σοὶ πικρίας καὶ ὀμότητος τοῦ ἄρχειν
εἰληχότος αὐτόθι
Ἀνωνύμῳ
Ἐπιστολάριον, 161-164· Λιβαδᾶς 60, 96-99.

29. Διὰ πολλῶν ἐμὲ προσπεποιηκώς, ὦ ῥαθέ, ἐν τῷ καταλόγῳ τῶν
ἐμῶν ἐταίρων οὐκ ἔχεις τὰ δευτερεῖα
Κυρίῳ Ἰακώβῳ τῷ διδασκάλῳ
Ἐπιστολάριον, 214-215· Λιβαδᾶς 3, 6-7.
30. Διὰ τι ἐκ πολλοῦ συγκέκλεικας, ὦ ῥαθέ, τὴν γλῶτταν
Δημητρίῳ Ἰουλιανῷ χαίρειν
Ἐπιστολάριον, 111· Ν. Ἑλληνομνημῶν, 325.
31. Δι' εὐχῶν ἁγίων ὑμῶν καὶ τὸ παρὸν ἐν ὑγείᾳ εὐρίσκομαι, ἀλλ' ἐν
ἀθυμίᾳ
Πανιερώτατοι μητροπολίται... Ἱερουσαλήμ 9 Φεβρουαρίου 1707
Ἀρχεῖον, 126-128.
32. Δῶή σοι Χριστὸς ἐκ νεκρῶν ἐγερθεῖς, ὅποσα κεχαρισμένα καὶ αἴσια,
Δημητρίῳ Ἰουλιανῷ
Ἐπιστολάριον, 107· Χαμουδόπουλος λς', 22 [πρβλ. 192α].
33. Ἐγκαλεῖς ἔμοιγε διὰ πολλῶν, ὦ ῥαθέ, ὅτι δὴ τῶν σοὶ πεπραγμέ-
νων πικρότερον
Ἀνδρονίκῳ
Λιβαδᾶς 82, 137-139.
34. Ἐγνων τὰ ὅσα σημειοῖ περὶ τῆς κοινῆ γνώμῃ συγκροτηθείσης εἰς
ἐμὲ εὐνοίας
Δοσιθέῳ Ἱεροσολύμων 1702
Λιβαδᾶς 97, 178-179.
35. Ἐγραφα καὶ πρότερον κοινῶς τοῖς ἀπτόθι τὸν θάνατον τοῦ ἐν μα-
καρίᾳ τῇ λήξει
Πανοσιώτατε καὶ λογιώτατε ἐπίτροπε [Νεόφυτε Νοταρᾶ]
25 Φεβρουαρίου 1707
Ἐγγραφα, 179· Legrand, 18-19· Iorga, 383· Δημαρᾶς, 52.
36. Εἰ καὶ ἦθος καὶ τρόπον οὐδὲν ἔλαττον, ἢ θεωρίαν φιλόσοφον ἀνδρὶ
καλῶς πεπαιδευμένῳ
Κυρ Σπαντωνῆ τῷ πρωτεκδίκῳ τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας
Ἐπιστολάριον, 89-91· Λιβαδᾶς 43, 74-77.
37. Εἰ καὶ τὴν εἰκόνα τῆς Ὑμετέρας φιλοσόφου ψυχῆς πρὸ πολλοῦ
ἐγκεκολλημένην φέρω
Ἰακώβῳ τῷ Διδασκάλῳ
Ἐπιστολάριον, 247.

38. *Εἰ καὶ ὕλης τοῦ γράφειν ἀμοιρῶ, ἀλλ' οὖν γε ὁ πρὸς σέ ἔρωσ διαρκῆς*
 Ἀνωνύμῳ
 Ἐπιστολάριον, 232.
39. *Εἰκὼν ἂν ὡς ἀληθῶς ζῶσα καὶ χαρακτῆρ ἐπιφανῆς ἢ πρὸς ἡμᾶς*
ἐπιστολῇ
Κωνσταντίνῳ Δούκᾳ Βοεβόδα
 Ἐπιστολάριον, 110-111.
40. *Εἰ τι αἰτούμενοι παραπαίομεν, καὶ τὸ δέον ὑπεραλλούμεθα*
Πατριάρχῃ Ἱεροσολύμων κυρίῳ Δοσιθέῳ
 Ἐπιστολάριον, 125-126.
41. *Εἰ τις ἕτερος ἐπιστέλλων μοι οὕτως ἐπέστελλεν, ὡς ἡ ὑμετέρα*
πανιερότης
Τῷ Ἀγίῳ Κλαυδιονπόλεως Κ. Κοσμᾷ
 Ἐπιστολάριον, 250· Λιβαδᾶς 37, 65.
42. *Εἰ τῷ βουλήν ὑποθείη τις οὐκ ἐπερωτηθεὶς, δηλὸς, ὅτι τοῦ δέοντος*
ἀμαρτάνει
Τῷ Οἰκουμενικῷ Πατριάρχῃ Κ. Καλλινίκῳ
 Ἐπιστολάριον, 118-119· Λιβαδᾶς 69, 116-117.
43. *Ἐκόμπαζον μὲν παρὰ πολλοῖς, ὅτι μοι πολλή τις ἐστὶ μετουσίᾳ*
τῆς ὑμετέρας εὐνοίας καὶ φιλανθρωπίας
 Ἀνωνύμῳ
 Ἐπιστολάριον, 114-115· Λιβαδᾶς 47, 79-80.
44. *Ἐκ πολλοῦ μέντοιγε τὴν βάσκανον ἐμεμφόμεθα τύχην ἢ βέλτιον*
φάσαι
Κωνσταντίνῳ Δούκᾳ Βοεβόδα εὖ πράττειν
 Ἐπιστολάριον, 144-146· Ν. Ἑλληνομνήμων, 326-328.
45. *Ἐκ τῶν σῶν γραμμάτων ἔγνω, ὃ φιλότης, ὅτι μελετᾶς ἐς Εὐρώ-*
πην ἐκδημῆσαι
[Χρυσάνθῳ Νοταρᾷ]
 Λιβαδᾶς 52, 84-87.
46. *Ἑλληνιστὶ καὶ τῇ ἀγοραίᾳ διαλέκτῳ γεγραμμένας δύο σου ἐπι-*
στολάς ἐδεξάμην ἐχθὲς
Τῷ ἐπεράστῳ μοι Νικολάῳ χαιρεῖν 14 Δεκεμβρίου 1696
 Ἐπιστολάριον, 212-214· Πανδώρα 321-322· Λιβαδᾶς 18, 23-26.
47. *Ἐν γε ταῖς συστάσεσιν ἄει τὴν Ὑμετέραν φιλότητα, ποιοῦμαι περὶ*
πλείονος

- Κωνσταντίνω τῷ Καντακουζηνῷ*
Ἐπιστολάριον, 122· Χαμουδόπουλος νδ', 23 [πρβλ. 52α].
48. Ἐν ταῖς δυστυχίαις ἡ ἀρετὴ μᾶλλον εἴωθεν ἀναλάμπειν
Δημητρίω
Ἐπιστολάριον, 251.
49. Ἐπαινῶ τὴν ὑπὲρ εἰρήνης αὐτῆς διάπυρον ζέσιν· ἐπαινῶ δὲ καὶ
τὴν καρτερίαν
Τῷ Ἀρχιεπισκόπῳ Σιναίου Κ. Ἰωαννικίῳ
Ἐπιστολάριον, 100· Λιβαδάς 75, 129-130.
50. Ἐπειδὴ κατ' εἰκόνα Θεοῦ ὁ ἄνθρωπος δεδημιούργηται, ἐν πᾶσι
τὸν Θεὸν ὄση δύναμις μιμεῖσθαι προσήκει
Τῷ Υἱῷ αὐτοῦ Σκαρλάτῳ
Ἐπιστολάριον, 255-256.
51. Ἐπιστέλλειν σοι βουλόμενος, ἐρασμιώτατε καθηγητά, καὶ τὰ κατ'
ἐμὲ δῆλα ποιεῖν
Τῷ διδασκάλῳ Κ. Ἰακώβῳ [10 Σεπτεμβρίου 1703]
Ἐπιστολάριον, 234-235· Λιβαδάς 63, 103-104.
52. Ἐρρωσθε μοι, φίλτατοι· ἔρρωμαι καὶ γὰρ· καὶ διατηροῖε διὰ παντός
ἡμᾶς ἐρῶμένους ἢ ἐξ ὕψους εὐμένεια
Τοῖς παισὶν
Ἐπιστολάριον, 127· Λιβαδάς 28, 53· Χαμουδόπουλος νθ', 24.
- [52α. *Εἶγε ταῖς συστάσεσιν, τὴν ὑμετέραν...*]· βλ. 47
53. Εἶγε τοῦ ζήλου, εἶγε τοῦ προθύμου, τὴν θυμηδίαν καὶ τὴν ἡδονὴν
Ἀωνύμῳ
Ἐπιστολάριον, 120-122.
54. Ἐχει μὲν οὖν ἡ φίλια πάμπολυ τὸ διαδόσιμον, καὶ ἐνίδρυνται αὐτῇ
ἢ τοῦ πληθυσμοῦ δύναμις
Ἀωνύμῳ
Ἐπιστολάριον, 115-116· Λιβαδάς 50, 82-83.
55. Ἔως πότε τῇ χόδῃ, ὧ ποθεινότατοι, καὶ ἀγοραία διαλέκτῳ λεσχη-
νεύοντες οὐ παύεσθε;
Τοῖς παισὶν εἰς πρόπτειν
Ἐπιστολάριον, 158-159· Λιβαδάς 14, 20-21.
56. Ζηλωτῆς εἰμι καὶ πέρα τοῦ μετρίου διάπυρος. Οὔτε τὸ θεῖον
περιορᾶν ὑβριζόμενον

Τῷ Μητροπολίτῃ Κυζίκου Κ. Κυρίλλῳ χαίρειν

Ἐπιστολάριον, 119-120· Λιβαδᾶς 72, 123-125.

57. Ἡδέα μὲν αἰεὶ καὶ τερπνὰ τὰ τῆς ἀηδόνας ἄσματα

Τῷ Ἀγίῳ Καισαρείας κνρ Χρυσάνθῳ

Ἐπιστολάριον, 241-242.

58. Ἡδέα μοι καὶ τερπνὰ τὰ παρὰ τῆς σῆς ἐλλογιμότητος γράμματα·
αἱ γὰρ ἀπὸ φιλουμένου

Ἰακώβῳ τῷ διδασκάλῳ εὖ πράττειν

Ἐπιστολάριον, 159-160· Λιβαδᾶς 8, 12-13.

59. Ἡδὺς μετὰ νέφῃ ὁ ἥλιος ἢ παροιμία φησὶν· ἡδέα δὲ καὶ τὰ σὰ
γράμματα

Ἀωνύμῳ

Ἐπιστολάριον, 233-234.

60. Ἡ ἐν ὀποιοῦν ἐπιτηδεύματι πρόοδος οὐ κατορθοῦται μόνῃ τῇ τοῦ
νοῦς δεξιότητι

Ἀωνύμῳ

Ἐπιστολάριον, 255.

61. Ἡ μὲν διηρηκῆς περὶ τὴν βασιλείον ἀλλήν ἀσχολία, τὸ συχνάκις
αὐτῇ ἐπιστέλλειν περαιορεῖ

Ἰακώβῳ τῷ Διδασκάλῳ

Ἐπιστολάριον, 238-239.

62. Ἡ μὲν εὐτυχία ἄστατος καὶ ἀβέβαιος, ἢ δὲ φήμη ἐδραία καὶ μό-
νιμος.

Τῷ Υἱῷ αὐτοῦ Σκαρλάτῳ

Ἐπιστολάριον, 260.

63. Ἡ μὲν σιωπὴ κοπιᾶς ἐστὶ παντὸς πράγματος· ἐπιζητεῖ δὲ τὴν
παρὰ τῆς τέχνης ἐπικουρίαν

Τῷ Υἱῷ αὐτοῦ Σκαρλάτῳ

Ἐπιστολάριον, 261-262.

64. Θέλετε ἠξεύρει ὅτι τὰ ἄσπρα τῶν σκλάβων τῶν Ἑβραίων ὅπου
εὐρίσκονται

Ἐδλαβέστατοι ἱερεῖς καὶ χρήσιμοι ἄρχοντες τῆς νήσου Μυκόνου

16 Ἰουνίου 1677

Ζερλέντης, 185.

65. Ἰδιαίτατον ἐστὶ τῇ ὑμετέρῳ μεγαλονοίᾳ ἐποργίζεσθαι καὶ δυσχε-
ραίνειν τοῖς μηδὲν αἰτουμένης

Κωνσταντίνω Δούκα Βοεβόδα

Ἐπιστολάριον, 126-127· Χαμουδόπουλος νη', 24.

66. Ἰδού σοι ρεῖ κατὰ ροῦν, ὧ φίλτατε, καὶ πνεῖ ἐξ οὐρίας, ὡς φῆς,
καὶ ὡς ἐπόθεις
Τῷ υἱῷ αὐτοῦ Νικολάω εἰς πράττειν καὶ ὑγιαίνειν 1696
Ἐπιστολάριον, 173· Λιβαδᾶς 19, 26.
67. Ἰερὰς αὐτῆς ἐπιστολὰς ἔλαβον παμπόλλας, ἅς ἀσπασάμενος, μετὰ
τῆς προπεύσεως
Δοσιθέω Ἱεροσολύμων 2 Ἰουλίου 1698
Λιβαδᾶς 95, 175-176.
68. Ἰερὰ τῆς ὑμετέρας μακαριότητος ἐπιφοιτήσαντα γράμματα πλεί-
στην ὄσσην μου
Τῷ Πατριάρχῃ Ἀλεξανδρείας κυρίῳ Γερασίμῳ
Ἐπιστολάριον, 76-79· Λιβαδᾶς 66, 109-112.
69. Ἰσχυρόν τι καὶ βίαιον χρῆμα ἢ ἀγάπη καὶ ψυχῆς ἐπικρατήσασα
πᾶσαν ὑπὸ χεῖρα ποιεῖται
Ἀνωνύμῳ
Ἐπιστολάριον, 107-110.
70. Κἄγὼ ὑγιαίνω καὶ σὲ ὑγιαίνειν ἐπεύχομαι· καὶ χάρις ὑπὲρ τῆς
ἀμφοῖν ἡμῶν εὐρωστίας
Τῷ διδασκάλῳ κυρ Ἰακώβῳ χαιρεῖν
Ἐπιστολάριον, 72-74· Λιβαδᾶς 2, 4-6.
71. Καὶ αὐθις κατὰ τὴν ἀπὸ Βελγρᾶδων ἐπάνοδον τὸ τῶν ποδῶν ἄλ-
γος ἐπανιὸν χαλεπῶς μὲ ἠρίασε
Τοῖς παισὶν
Ἐπιστολάριον, 206-208· Χαμουδόπουλος ρκς', 123-124.
72. Καὶ ἔσωθεν καὶ ἔξωθεν ὀσημέραι πολυτρόπως πολεμούμεθα· καὶ
ὄτὲ μὲν νικῶμεν
Ἀνωνύμῳ
Ἐπιστολάριον, 258-259.
73. Καὶ ὁπόσα μὲν ἐπελαύνουσι διὰ τῆς κάτω Μυσίας ἐνταῦθ' ἡμῖν
ἐρραδιούργηται
Τῷ Πατριάρχῃ Ἱεροσολύμων κυρίῳ Δοσιθέῳ Σεπτέμβριος 1693
Ἐπιστολάριον, 79-85· Λιβαδᾶς 88, 148-155.
74. Καὶ πάλιν εἰς Βέλγροδα διὰ τῶν ὑμετέρων θεοπειθῶν εὐχῶν ἐρ-
ρωμένως ἔχων ἐπάνειμι

Τῷ Πατριάρχει Ἱεροσολύμων Κυρίῳ Λοσιθέῳ

[Αὐγούστος 1694].

Ἐπιστολάριον, 130-135· Λιβαδᾶς 89, 155-162.

75. *Καὶ παρόντι μὲν ἔναγχος ὠμιληκόςτος ἐμοῦ, τῶν σῶν πλεονεκτημάτων τὴν ἀκοήν*

Τῷ δόκτορι Ἰωάννῃ Κομνηνῷ

1695

Ἐπιστολάριον, 152-153· Λιβαδᾶς 49, 81-82.

76. *Καιροὺς ἐμοὶ χρεωκοπίας ἐνδίδωσιν ἢ τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν ἀνάστασις*

Ἀνωνύμῳ

Ἐπιστολάριον, 112-113· Ν. Ἑλληνομνήμων, 325-326.

77. *Καὶ Συνεσίῳ μὲν τῷ πάντῳ ἐν ἐλλογίμοις οἱ λόγοι παῖδες, ἐμοὶ δὲ καὶ τῶν λόγων*

Σπαντωνῆ τῷ πρωτεκδίκῳ εἰς πρόπτειν

5 Ἰουνίου 1696

Ἐπιστολάριον, 127-128· Λιβαδᾶς 41, 69-70.

78. *Καὶ τὴν μὲν ὑμετέραν μητέρα ἀωρία θανάτου ἀφ' ἡμῶν ἤρπασεν· ἐμὲ δὲ τὸν πατέρα*

Τοῖς ἐμοῖς παισὶν ὑγιαίνειν καὶ εἰς πρόπτειν

Ἐπιστολάριον, 169-170· Λιβαδᾶς 9, 13-14.

79. *Καλὴ μὲν ἡ θεωρία, ὅτι, καὶ τὸν νοῦν ἐπικοσμεῖ, καὶ συναπαίρει συμπεριπτάμενον*

Τοῖς παισὶν

Ἐπιστολάριον, 215-218· Λιβαδᾶς 22, 28-31.

80. *Κάλλιστα τὸ ὅτι τέκνων οὐκ ἐφάπτεται καὶ ἤμισα γοῶν ἀφειδεῖ ὁ πάντων ἐπικρατέστερος φθόνος*

Τῷ ἐλλογίμῳ διδασκάλῳ Κ. Ἰακώβῳ εἰς πρόπτειν

Ἐπιστολάριον, 101-102· Λιβαδᾶς 4, 8.

81. *Καλὸν τὸ μὴ ἀμαρτάνειν, τὸ δὲ ἡμαρτηκότητας μεταγνῶναι βέλτιον*

Τοῖς παισὶν

Ἐπιστολάριον, 178-179. Χαμουδόπουλος ρβ', 81.

82. *Καλῶς εἴρηται ἡμέραν ἡμέρας εἶναι σοφώτερον. Καὶ γὰρ ταῖς καθ' ἐκάστην ἡμέραν*

Τῷ Υἱῷ αὐτοῦ Σκαρλάτῳ

Ἐπιστολάριον, 257.

83. *Κὰν τῇ φύσει, κὰν ταῖς τέχναις, τὰ ἀτελέστερα, τὴν πρὸς τὰ τελεώτερα μίμησιν διαμηχανώμενοι*

- Ἐπιτολίον, 240-241.
84. Καταπέφενγεν ὡς ἐμὲ Κλήμης, ὁ ἱερώτατος Ἰωαννίνων ἱεράρχης,
ὠφέλειαν
Τῷ Οἰκουμενικῷ Πατριάρχῃ Κυρίῳ Καλλινίκῳ
Ἐπιτολίον, 93-95· Λιβαδῆς 68, 115-116.
85. Κοινά, φασί, τὰ τῶν φίλων καὶ μὴ μόνον οὐδ' αἱ περιουσίαι ἀλλὰ
καὶ αἱ ἐξουσίαι κοιναὶ
Δημητρίῳ
Ἐπιτολίον, 208-209· Χαμουδόπουλος ρκζ', 124-125.
86. Κροφορεῖται οὐ μόνον τὰ ζῶα, ὧ φιλότης, ἀλλὰ καὶ τὰ ἐγχειρή-
ματα
Δημητρίῳ
Ἐπιτολίον, 251-252.
87. Λίαν ἄσμενος ἐκομισάμην τὰ παρὰ τῆς σῆς λογιότητος γράμματα
Ἐπιτολίον, 237-238· Λιβαδῆς 61, 99-100.
88. Μεγάλην ἀθυμίαν ἐπήνεγκέ μου τῇ ψυχῇ τῆς ἐπισκηψάσης σοι
νόσου τὸ μήνυμα
Ἐπιτολίον, 226-227· Χαμουδόπουλος ρμη', 143-144.
89. Μέγιστον κειμήλιον, καὶ πολυτίμητον θησαυρὸν ἴσθι τοὺς φίλους
εἶναι
Δημητρίῳ
Ἐπιτολίον, 250-251.
90. Μεστὸς ὁ βίος μυρίων δεινῶν. Ἄλλ' ἐκεῖνα πυκνότερα καὶ χαλε-
πώτερα
Ἐπιτολίον, 262-263.
91. [. . .] Μετέβη εἰς τὸν ἀμείνονα βίον ὁ κὺρ Γαβριήλ ὁ συναδελφὸς
[ἀπόσπασμα ἐπιτολῆς] 26 Ὀκτωβρίου 1707
[Χρυσάνθῳ Ἱεροσολύμων]
Ἐπιτολίον, 125-126.
- [91α. Μὴ στέργε μόνῳ τῷ φιλαλήθει. . .] Παράρτημα τῆς ἀρθ. 8 ἐπι-
τολῆς
92. Μήτ' ἐμοὶ λίαν εὐμαρὲς ὑπὲρ ἄλλων ἐξαιτεῖσθαι συγγνώμην

Κωνσταντίνω Δούκα Βοεβόδα

Ἐπιστολάριον, 124-125· Χαμουδόπουλος νς', 23 (ἀπόσπασμα).

93. *Μὴ φερέτω βαρέως ἢ ὑμετέρα μεγαλοπρέπεια, εἰ συστατικοῖς
γράμμασιν ἐφοδιάσας, συχνοὺς ὡς αὐτὴν ἐκπέμπω*
Ἀνωνόμω
Ἐπιστολάριον, 111-112.
94. *Μνήμης, ὧ καλὲ καὶ γενναῖε, μηδὲν ἀνθρώποις ὀνησιμότεον
Γεωργίω*
Ἐπιστολάριον, 202· Χαμουδόπουλος ρκβ', 98.
- [94a. *Νενίκηκας, ὧ γενναῖε, καὶ ποταπὴν*]· βλ. 95
95. *Νενίκημαι, ὧ γενναῖε, καὶ ποταπὴν νενίκηκας νίκην, ἣν οὐδ' Ἑρῶ
κλῆς αὐτὸς ἐνίκησατο*
Ἰωάννη
Ἐπιστολάριον, 204-205· Χαμουδόπουλος ρκδ', 123 [πρβλ. 94α].
96. *Οἱ μὲν γεωργοὶ τοὺς ἐν ταῖς πόλεσιν εὐδαιμονίζουσιν· οἱ δὲ ἐν
ταῖς πόλεσι, τὸν οἰκεῖον βίον ἀποκλαίοντες*
Ἰακώβω τῷ Διδασκάλῳ
Ἐπιστολάριον, 242-244.
97. *Οἱ πλείους τῶν ἀνθρώπων πρὸς τὴν χρεῖαν οἶδασι μετρεῖν τὰς φι-
λίας*
Ἀνωνόμω
Ἐπιστολάριον, 256-257.
98. *Οἶσθα καλῶς ὅποσα περὶ Ἡφαίστου καὶ Ἀφροδίτης ποιητῶν παισὶ
μεμύθευται*
Ἀνωνόμω
Ἐπιστολάριον, 244-245· Λιβαδάς 33, 57-58.
99. *Ὅποσα περὶ μεταμορφώσεων Ἑλλήνων παισὶ μυθεύεται, πρὶν ἀνα-
λεγόμενος*
Τῷ Πνευματικῷ κῆρ Ἀῶξεντίῳ
Ἐπιστολάριον, 246-247.
100. *Ὅποσα τοῖς πρέσβεσιν ὑμῶν συναντελαβόμην καὶ συνηγωνισά-
μην τοῖς ἔναγχος ἀφικομένοις εἰς τὴν μοναρχικὴν πύλην*
Τοῖς δεπουτάτοις Χίου
Ἐπιστολάριον, 205-206· Λιβαδάς 57, 94-95.
101. *Ὅσα μὲν τοῖς ἐμοῖς παισὶν ἐγκέκληκας ταῦτ' εὖ μάλα μοι διώ-
χληκε τὰς ἀκοὰς*

Κὺρ Ἰακώβω

Ἐπιστολάριον, 86-89· Χαμουδόπουλος ιδ', 5 (ἀπόσπασμα).

102. Ὅσας σοι φθὰς ἐπέστειλα περὶ ἀχαριστίας οὐχ οὕτω σε βούλομαι ταῦθ' ὑπολαβεῖν
Ἄγωνόμω
 Ἐπιστολάριον, 200-201· Χαμουδόπουλος ρκ', 97-98.
103. Ὅσῃν ἐμοὶ παρέσχε χαρὰν ἢ τῆς ὑμετέρας φαιδρότητος καὶ περισπούδαστου παρουσίας ἀπόλαυσις
Τῷ Πατριάρχῃ Ἱεροσολύμων Κ. Δοσιθέῳ
 Ἐπιστολάριον, 128-130· Λιβαδᾶς 34, 61-62.
104. Ὅσον γε τῶν ἐμῶν παιδῶν δρέγομαι τῆς ἐπιδόσεως, ταῖς παρὰ σοῦ περὶ αὐτῆς ἀγγελίας ἴσθι με τοσοῦτον ἐντροφῶντα
Ἰακώβω τῷ διδασκάλῳ 1695
 Ἐπιστολάριον, 223-224· Λιβαδᾶς 7, 10-12.
105. Ὅσον σε καὶ κατηγορήκα τῆς εἰς φιλίαν ἀδικίας, τοσοῦτον τῆς καλῆς νῦν προαιρέσεως ἐπαινῶ
Γεωργίῳ
 Ἐπιστολάριον, 202-204· Χαμουδόπουλος ρκγ', 98-99.
106. Ὅτι μὲν λίαν διαφιλοτιμεῖσθαι περὶ τὸ σῶμα καὶ ἐν ἐργασίμοις ἡμέρας ἀβροτέροις ἐσθῆσιν ἀμφυένυσθε
Τοῖς ἐμοῖς φιλάτοις
 Ἐπιστολάριον, 179-180· Χαμουδόπουλος ργ', 82.
107. Οὐ δεῖ πολλῶν, ἀλλ' ὥστε διὰ γράμματος ἡμετέρον εὐτυχεῖν σοὶ τὸν κομίζοντα
Μιχαήλῳ Καντακουζηνῷ πρωτοσπαθαρίῳ Οὐγγροβλαχίας
 Ἐπιστολάριον, 122· Χαμουδόπουλος νγ', 23.
108. Οὐδὲν καλὸν κακότητος ἄμικτον. Ἐνεῖσι γὰρ καὶ ταῖς περιφήμοις πόλεσι
Τῷ Υἱῷ αὐτοῦ Σκαρλάτῳ
 Ἐπιστολάριον, 259-260.
109. Οὐκ ἂν διαλείπομι τὸ ἐπιχωριάζον ἡμῖν ἔθος, λήθης ἐν αἰτία γιγνώμενος
Μιχαήλῳ τῷ Καντακουζηνῷ
 Ἐπιστολάριον, 105-106.
110. Οὐκ ἀπεικότως, ὧ περισπούδαστέ μοι κεφαλή καὶ ἐπέρασσε φιλότης, ἐφ' ἐκάτερα διαφέρει

Δανιήλ Ἀρχιάλον Μητροπολίτη

Ἐπιστολάριον, 116-117· Λιβαδᾶς 71, 119-120.

111. *Οὐκ ἐκ τούτου σοι, ὦ φίλτατε Σκαρλάτε, ὅτι προβέβηκας ἡλικία
Σκαρλάτῳ εὖ πράττειν*
Ἐπιστολάριον, 157· Λιβαδᾶς 12, 19.
112. *Οὐκ ὀλίγην ἀθυμίαν ἐπήνεγκέ μου τῇ ψυχῇ τὰ ὑμέτερα γράμματα
Κυρ Ἰακώβῳ εὖ πράττειν*
Ἐπιστολάριον, 165-167· Χαμουδόπουλος 4α', 41.
113. *Οὐδέ λήθηθέ με ποταπαὶ θηρία εἰσὶν οἱ ἄνθρωποι· τοὺς πλείστους
φημί*
Ἄνωνύμῳ
Ἐπιστολάριον, 170-171· Χαμουδόπουλος 4ς', 67-68.
114. *Οὐδέ ῥάθυμος ἐγὼ φίλων ἐπιλαβέσθαι καὶ ἀφάρασθαι, ὁπνήρικα ἂν
ῥαθυμίας ἀλώσι καὶ ἀφιλίας*
Κωνσταντίνῳ Καντακουζηνῶ χαίροις
Ἐπιστολάριον, 139-140· Χαμουδόπουλος ζς', 24 (ἀπόσπασμα).
115. *Παῖδές εἰσιν ἡμῶν οἱ λόγοι, καὶ τοιοῖδε, ἐφ' ὧν ἡμῖν ἐναποτί-
κτεται τὸ μετ' εὐφημίας ἀίδιον*
Ἰωάννη Κωνσταντίνῳ Βασσαράβῳ Βοεβόδα ἡγεμόνι Οὐγγροβλαχίας
Ἐπιστολάριον, 190· Λιβαδᾶς 39, 66-67.
116. *Πάμπολλα μὲν ἐστί καὶ χαλεπά, ὧν ἐμοὶ κατηγορεῖς, ἤττων εἴτε
χρημάτων, εἴτε*
Κωνσταντίνῳ
Ἐπιστολάριον, 75· Λιβαδᾶς 80, 135.
117. *Πάντες ἄνθρωποι τοῦ ἄρχειν ἐφίενται καὶ οὕτω πεφυκότες, πρὸς
ἅπαν τὸ ὑπερέχον ἀποδοσπετοῦσιν*
Ἄνωνύμῳ
Ἐπιστολάριον, 257-258.
118. *Πάντες κεχαρισμένοι καὶ πάντες ὅσοι τοῖς σοῖς ἐφοδιάζονται γράμ-
μασιν*
Ἄνωνύμῳ
Ἐπιστολάριον, 221· Χαμουδόπουλος ρμ', 142.
119. *Πάντες μὲν ἐπὲρ τοῦ κοινοῦ πάντοτε πάμπολλα καὶ κοινῇ καὶ ἰδίᾳ
διαλεγόμενοι*
Τοῖς ἐν Κωνσταντινουπόλει παρεδρεούουσιν Ἀρχιεροῦσιν εὖ πράττειν
Ἐπιστολάριον, 173-175· Λιβαδᾶς 70, 117-119.

120. Πάρεμι μὲν σὺν τοῖς θωμανικοῖς στρατεύμασι, τοῖς παρὰ τὸν
 Ἰστρον τὸν ποταμὸν
 Κυρίῳ Δοσιθέῳ Ἱεροσολύμων Πατριάρχῃ [1693]
 Ἐπιστολάριον, 265-267· Λιβαδᾶς 87, 146-148.
121. Περὶ ἀπαιτήσεων ἄσπρων ἀπὸ τὴν Βασιλείαν πάμπολλα θρυλλοῦν-
 ται καὶ φλυαροῦνται
 Ἐκλαμπρότατε Αὐθέντα καὶ ἀδελφεῖ [Κωνσταντίνε Μπασαράμπα]
 [c. 1703]
 Iorga, 757-758.
122. Πέρονσι στρατενομένῳ τὸ ἱερὸν ἐδόθη μοι γράμμα τῆς ὑμετέρας μα-
 καριότητος
 Τῷ Πατριάρχῃ Ἀλεξανδρείας Κυρίῳ Γερασίμῳ
 Ἐπιστολάριον, 74-75· Λιβαδᾶς 65, 108-109.
123. Πιστοῦ φίλον, φασίν, οὐκ ἔστιν ἀντάλλαγμα· εἰ δὲ φίλος καὶ
 συγγενῆς καὶ γείτων
 Δημητρίῳ
 Ἐπιστολάριον, 201-202· Χαμουδόπουλος ρκα', 98.
124. Πλεοναζόντων χρεῶν καὶ τῶν ἐνεχομένων τὰς ὀφειλάς οὐκ ἐχόν-
 των ἀποτίσαι
 Κωνσταντίνῳ Δούκα Βοεβόδα
 Ἐπιστολάριον, 105.
125. Πολλάκις ἢ σὴ λογιότης ὑπ' ἀχαριστίας εἰς ἐμὲ διημαρτηκεῖα
 Ἀνωμόμῳ
 Ἐπιστολάριον, 209-210· Χαμουδόπουλος ρκθ', 125.
126. Πολλοὺς τῶν φίλων ὡς ὑμᾶς ἐπιφοιτῶντας τῆς συνήθους δεξιό-
 σεως καὶ φιλοπροσηγορίας ἐστερημένους
 Τοῖς ἐμοῖς φιλάτοις χαιρεῖν
 Ἐπιστολάριον, 183-190· Λιβαδᾶς 23, 31-38.
127. Πρὸ ἡμερῶν οὐκ ὀλίγην τοῖς ἐμοὶ τεροπνοτάτοις γράμμασι τῆς
 ὑμετέρας μακαριότητος
 Τῷ Πατριάρχῃ Ἱεροσολύμων Κ. Δοσιθέῳ
 Ἐπιστολάριον, 97-98· Λιβαδᾶς 64, 107-108.
128. Πρὸ καιροῦ ἐγράψαμεν καὶ ἐσημειώσαμεν αὐτῷ ὅσα παρὰ τῶν
 νεωτέρων κακότηρα
 Δοσιθέῳ Ἱεροσολύμων 22 Μαΐου 1681
 Λιβαδᾶς 93, 172-173.

129. Προσηγῆς σύ, κἀγὼ προσηγέστερος· ἀγνωμονεῖς σύ, κἀγὼ ὀργί-
ζομαι
Τῷ δικαιοφύλακι Κ. Χουρμούζη
᾽Επιστολάριον 120· Λιβαδᾶς 83, 139.
130. Σιωπῆς ἀκίνδονον γέρας ἢ παροιμία φησίν. Εἰ δὲ ἡ σιωπὴ ἐν
ὄτωσῶν πράγματι
Μάρκῳ
᾽Επιστολάριον, 248-250.
131. Σιωπῆς ἀκίνδονον γέρας ἢ παροιμία φησί. Φίλου δὲ ἐν κινδύνῳ
ὄντος
Δημητρίῳ
᾽Επιστολάριον, 248.
132. Στείρωσιν οὐκ ἀνέχομαι φιλίας, ἀλλ' εὐτεκνον αὐτὴν εἶναι σπου-
δάζω, καὶ πολύτεκνον
᾽Αωνύμῳ
᾽Επιστολάριον, 141· Χαμουδόπουλος σ', 39.
133. Σὺ μὲν ἐπεύχη πανθ' ὅσα καλὰ καὶ τεργνὰ τοῦ δεσπότου
Τῷ Πρωτεκδίκῳ Σπαντωνῆ
᾽Επιστολάριον, 105· Χαμουδόπουλος λ', 21.
134. Σὺ μὲν, ὦ ᾽γαθέ, ἤδη καὶ τέροπη διὰ τὴν ἐγχειρισθεῖσάν μοι παρὰ
τοῦ κρατοῦντας ἀξίαν
᾽Αωνύμῳ [1698]
᾽Επιστολάριον, 238· Λιβαδᾶς 58,95.
135. Συνάγει φησὶ τοὺς ἀνθρώπους κακά. Καὶ τότε γὰρ τῆς ἀμηχάνου
σοφίας
᾽Αωνύμῳ
᾽Επιστολάριον, 141-142.
136. Τὰ γράμματα τῆς σῆς Λογιότητος ἀσμένως ἐκομισάμην· καὶ κα-
θάπερ εἰκόνα τῆς φίλης ἐμοὶ ψυχῆς
᾽Αωνύμῳ
᾽Επιστολάριον, 235-236.
137. Ταῖς περὶ λόγον δυνάμεσιν μᾶλλον, ἢ τοῖς στρατεύμασι τῶν λοιπῶν
[Κωνσταντίνῳ Δούκῃ] 1694
᾽Επιστολάριον, 102-104· Χαμουδόπουλος κς', 6 (ἀπόσπασμα).
138. Ταῖς φιλίας χρώμενοι δυνάμεσι, δυνατοὶ καὶ ἡμεῖς· τούτων δὲ
ἐστερημένοι

- Κωνσταντίνω Καντακουζηνῶ* [c. 1690]
Ἐπιστολάριον, 169· Λιβαδᾶς 45, 78-79· Iorga, 271.
139. *Τὰ μὲν ἄλλα ραθυμότεροι γιγνόμενοι, ὀπηνίκα μακρότερον σιω-
πῶντες διατελοίμεν*
Κωνσταντίνω τῷ Καντακουζηνῶ [c. 1690]
Ἐπιστολάριον, 106· Iorga, 272.
140. *Τὰ παραμυθητικὰ γράμματα τῆς σῆς λογιότητος, τὰ μετὰ πολλῆς
εὐνοίας*
Τῷ Πρωτεκδίκῳ Κ. Σπαντωνῆ
Ἐπιστολάριον, 231-232· Λιβαδᾶς 26, 51-52.
141. *Τὰ παρὰ τῆς ὑμετέρας εὐμενείας καὶ φιλανθρωπίας ὡς ἐμὲ κα-
τιῶντα φαιδρὰ καὶ περιχαρῆ γράμματά της*
Κωνσταντίνω Δούκῃ Βοεβόδα [c. 1693]
Ἐπιστολάριον, 117-118· Iorga, 288.
142. *Τὰ πρῶτά μοι τῆς ἐπανελεύσεως ὑγείας προοίμια ἀπὸ Μουσῶν
ἄρχεται*
Ἰακώβῳ τῷ διδασκάλῳ
Ἐπιστολάριον, 221-222· Λιβαδᾶς 31, 55-56.
143. *Τὰ σὰ γράμματα τὰ ἔναγχος ἐπισταλέντα τὸν ἐμὸν πόθον ἐνέ-
πλησε*
Σεβαστῷ τῷ διδασκάλῳ
Ἐπιστολάριον, 218-219· Χαμουδόπουλος ρλς', 141.
144. *Τὰς ἱερὰς αὐτῆς ἐπιστολὰς ἔλαβον, εἰς ἃς καὶ ἀπεκρίθην εὐλαβῶς*
Μακαριώτατε, σοφώτατε Πατριάρχα καὶ πάτερ σεβασμιώτατε
[Δοσίθεε] 26 Ἰουνίου 1698
Iorga, 753-754.
145. *Τὰ σιωπῆν ἐγκαλοῦντά μοι γράμματα τῆς σῆς Πανιερότητος*
εἰληφῶς
Τῷ Ἀγίῳ Ἰωαννίνων Κῆρ Κλήμεντι
Ἐπιστολάριον, 229-230.
146. *Τέρεπει μὲν ὡς ἀπὸ φίλιου γλώττης ἀρχόμενα καὶ νοῦν ἡμῖν ἐμ-
φαίνοντα προσηνῆ*
Κ. Σπαντωνῆ τῷ πρωτεκδίκῳ τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας
Ἐπιστολάριον, 267-270· Λιβαδᾶς 42, 70-74.
147. *Τὴν Ἀνδριανούπολιν, ᾧ φιλότῃς, πεμπταῖος κατέλαβον, καὶ οὐπω*
τὴν κόνιν ἀποτιναξάμενος

Ἰακώβω τῷ διδασκάλῳ

Ἐπιστολάριον, 247-248· Λιβραδᾶς 53, 87-88.

148. Τὴν ἀπέραντόν σου σιωπὴν ἐνεκάλων καὶ διηγανάκτου ἐπὶ τῷ ἀδικήματι
 Σεβαστῷ τῷ καθηγεμόνι τοῦ ἐν Βουκουρεστίῳ φροντιστηρίου
 Ἐπιστολάριον, 191-192· Πρωτα 14· Λιβραδᾶς 48, 80-81.
149. Τὴν διάπτωρον ἔφεσιν τῆς ὑμετέρας ὀμιλίας, τῆς ἐμοὶ ἀντὶ πολλῶν ἀεὶ τιμωμένης
 Τῷ μεγάλῳ σκευοφύλακι Κ. Παλασίῳ εἶ πρόττειν
 Ἐπιστολάριον, 95-96· Λιβραδᾶ 44, 77-78.
150. Τὴν εἰς τὴν βασιλεύουσαν ἀφίξιν ὑμῶν ἀγαθῇ τύχῃ γεγενημένην ἐκ τῶν σῶν γραμμάτων ἔμαθον
 Κυρίῳ Ἰακώβῳ εἶ πρόττειν
 Ἐπιστολάριον, 128· Λιβραδᾶς 54, 88-89.
151. Τὴν θεσπεσίαν αὐτῆς ἐπιστολὴν ἀσπασάμενος ἔλαβον, καὶ μετὰ τῆς προσηκούσης
 Μακαριώτατε, ἀγιώτατε καὶ σοφώτατε πατριάρχα [Ἱεροσολύμων Χρῦσανθε] 7 Ἀπριλίου 1708
 Λιβραδᾶς 98, 179-181.
152. Τὴν ἱερὰν αὐτῆς ἐπιστολὴν εὐλαβῶς ἀσπασάμενος ἔλαβον καὶ ἀνέγνω
 Μακαριώτατε, ἀγιώτατε καὶ σοφώτατε Πατριάρχα [Ἱεροσολύμων Χρῦσανθε] 31 Μαρτίου 1708
 Γεδεῶν 197-198.
153. Τὴν σὴν ἐκομισάμην ἐπιστολὴν δάκρυσιν ὑποβρύχιον, καταλοφωρομένην τὰ σοὶ τε συμβάντα
 Ἰωάννη τῷ ἀδελφῷ χαίρειν
 Ἐπιστολάριον, 137-139· Λιβραδᾶς 56, 93-94.
154. Τὴν σὴν εὐθύμως ἐδεξάμην ἐπιστολὴν, ἥπερ αἰσίως ἐμοὶ διευαγγελίζεται
 Χουρομούζη δικαιοφυλάκη τῆς Μεγάλῃς Ἐκκλησίας εἶ πρόττειν
 Ἐπιστολάριον, 107· Ν. Ἑλληνομνήμων, 325.
155. Τὴν σὴν ἐκομισάμην ἐπιστολὴν, ἣ τὸν περὶ ἐμοῦ ὄθλον ἀπανηράμενος
 Ἀγωνύμῳ
 Ἐπιστολάριον, 198· Χαμουδόπουλος ρις', 83.

156. Τὴν σὴν κατὰ τὴν Εὐρώπην καὶ τὰς ἐκεῖ χώρας καὶ πόλεις περιή-
γησιν μηδὲν πλέον
Τῷ Μητροπολίτῃ Καισαρείας καὶ Παλαιστίνης Κ. Χρυσάνθω
Λιβαδῆς 77, 130-131· Ἡμερολόγιον, 315-316· Ἐγγραφα, 178-179.
157. Τὴν σὴν ὡς ἄσμενος ἐκομισάμην ἐπιστολὴν τὴν ἀγγέλλουσαν ἡμῖν
τὴν ἀγαθὴν ἀγγελίαν
Ἄνωνύμω
Ἐπιστολάριον, 229· Χαμουδόπουλος ρνα', 144.
158. Τὴν σπάνιν τῶν γραμμάτων ὡς ἀμάοτημα ἢ σὴ πανιερότης κα-
τηγορεῖ
Τῷ πανιερωτάτῳ μητροπολίτῃ Καστορίας κὺρ Διονυσίῳ
Ἐπιστολάριον, 228· Χαμουδόπουλος ρν', 144.
159. Τὴν τιμίαν ἐπιστολὴν τῆς σῆς εὐγενείας δεξάμενος τοσαύτης θυ-
μηδίας ἐνεπλήσθην, ὅσος εἶχε με πόθος αὐτῆς
Ἄνωνύμω
Ἐπιστολάριον, 211-212· Χαμουδόπουλος ρλβ', 141· Ν. Ἑλληνομνήμων, 323.
160. Τῆς ἀληθοῦς φιλίας πολλὰς τῷ ἡμετέρῳ βίῳ παρεχομένης
Δημητρίῳ
Ἐπιστολάριον, 232-233.
161. Τῆς ἐπεράστου καὶ περισπουδάστου μου συμβίου τὴν ἐντεῦθεν
ἀπαλλαγὴν
Τῷ μεγάλῳ σκευοφύλακι Παλασίῳ
Ἐπιστολάριον, 147-152· Λιβαδῆς 25, 45-51.
162. Τῆς προσκαίρου ζωῆς μήτηρ ἐστὶν ἢ μέλλουσα· γεννώσι δὲ αἱ
φῦσαι παῖδας ὁμοίους ἑαυταῖς
Τοῖς παισὶν
Ἐπιστολάριον, 177-178· Χαμουδόπουλος ρα', 81.
163. Τί ἄρα σεσίγηκας οὕτω παντελῶς, ὃ ἄγαθέ, οὕτε φωνὴν ἀπὸ
γλώττης, οὕτε στοιχείον
Τῷ δικαιοφύλακι κυρίτση Χουρμούζη
Ἐπιστολάριον, 199· Χαμουδόπουλος ριζ', 83.
164. Τί μέμνηας οὕτως; Ἄτε δὴ πάσαις ἐριννώσιν ἐξοιστρούμενος,
Ἄγιορίτῃ τινὶ κακογῆρῳ
Ἐπιστολάριον, 222-223· Χαμουδόπουλος ρμβ', 142.
165. Τιμητικὴ τῶν πραγμάτων ἢ στέρησις. Τῶν μὲν παρόντων εὐκα-
ταφρόνητος ἢ ἀπόλαυσις

Παύλῳ τῷ φιλεταίρῳ εὖ πράττειν
Ἐπιστολάριον, 91-92· Ν. Ἑλληνομνήμων, 323-324.

166. *Τί μοι ἀφιλίας ἐγκαλεῖς, ὦ βλάξ, ὁ τῆς φιλίας αὐτόμολος καὶ δραπέτης*
Ἄωνόμω
Ἐπιστολάριον, 171-173· Χαμουδόπουλος 4ζ', 68.
167. *Τί ταῦτα, ὦ γενναῖε, πόθεν ἐξαπίνης ἐκ φίλου καὶ εὔνου ἀπεχθῆς καὶ κακόνους;*
Γεωργίῳ
Ἐπιστολάριον, 209· Χαμουδόπουλος ρκη', 125.
168. *Τὸ δάνειον εὐληφῶς, ὦ καλέ, διὰ πολλῆς ἐπιμελείας τί ραθυμεῖς ἀποδιδούσαι τὸ συμβόλαιον*
Ἄωνόμω
Ἐπιστολάριον, 220· Χαμουδόπουλος ρλη', 141-142.
169. *Τὸ θέρος παρήκε, καὶ παρήκασιν αἱ πολεμικαὶ τρικνημῖαι καὶ οἱ ἐννάλιοι τυφῶνες*
Τοῖς ἐμοῖς παισὶν
Ἐπιστολάριον, 196-197· Λιβαδᾶς 32, 56-57.
170. *Τὸ ἱερὸν αὐτῆς γράμμα ἔλαβον καὶ τὴν ὑγείαν αὐτῆς μαθῶν δόξαν ἀνέπεμψα*
Μακαριώτατε καὶ σοφώτατε καὶ θεοφροῦρητε Πατριάρχα [Ἱεροσολύμων Δοσίθεε] [24 Ἀπριλίου 1681]
Λιβαδᾶς 92, 171-172.
171. *Τὸ ἱερὸν αὐτῆς γράμμα μετὰ τῆς προσηκούσης αἰδοῦς ἐδεξάμην, καὶ ἀσπασάμενος ἀνέγνων*
Μακαριώτατε, σοφώτατε Πατριάρχα [Ἱεροσολύμων Δοσίθεε] [26 Ἰουνίου 1698]
Iorga, 752-753.
172. *Τὸ ἱερὸν καὶ ὑπέριμον αὐτῆς γράμμα μετ' ἐδλαβείας ἀσπασάμενος ἔλαβον*
Μακαριώτατε, ἀγιώτατε καὶ σοφώτατε πατριάρχα τῆς ἁγ. πόλεως Ἱερουσαλήμ [Χρῦσανθε] 17 Ἰανουαρίου 1709
Λιβαδᾶς 100, 184-185.
173. *Τοιοῦτον ἄρα φίλος εὐλικρινῆς, πανταχόθεν πρόφασιν ἐαντῷ θηρόμενος*
Τῷ Πρωτεκδίκῳ Κ. Σπαντωνῆ
Ἐπιστολάριον, 230-231· Λιβαδᾶς 27, 53.

174. *Τοῖς κρείττοσιν ἴσοι καὶ ὅμοιοι φιλοῦσι δοκεῖν οἱ πολλοί· καὶ ὧν αὐτοὶ φεύγουσι*
Ἀνδρονίκῳ
 Ἐπιστολάριον, 75-76· Λιβαδάς 81, 136-137.
- [174a. *Τοῖς οἰκείοις ἀχθεσθεῖς δανεισταῖς...*]· βλ. 175
175. *Τοῖς σοῖς ἀχθεσθεῖς δανεισταῖς, ὅτι μετὰ πικρίας καὶ βαρότητος πολλῆς ἀπαιτοῦσι τὰ ὀφειλόμενα*
Νεοφύτῳ Φιλιππουπόλεως
 Ἐπιστολάριον, 180-181· Λιβαδάς 73, 125-127 [πρβλ. 174α].
176. *Τοῖς σοῖς ἐντυχόντι λατινικοῖς γράμμασιν ἤλατό μοι ἡ καρδία, καὶ θυμηδίας ἀνάπλεως ὑπερήλατο*
Τῷ ἐπεράστῳ μοι νίῳ Νικολάῳ χαίρειν
 Ἐπιστολάριον, 211· Λιβαδάς 16, 22-23· Χαμουδόπουλος ρλα', 141.
177. *Τοῖς σοῖς ἐντυχὼν γράμμασιν, ἐπήνεσα μὲν τὸ εὐγνώμον αὐτῆς*
Τῷ διδασκάλῳ Κυρ Σπαντωνῆ 1683
 Πανδώρα, 322.
178. *Τὸ καθῆσθαι φησι τὸ σοφόν, ἐπομένως δὲ καὶ τὸ σοφῶς λέγειν τε καὶ γράφειν*
Τῷ πρωτεκδίκῳ Σπαντωνῆ
 Ἐπιστολάριον, 198-199· Χαμουδόπουλος ριη', 83 [πρβλ. 187α].
179. *Τὸ μέγεθος τοῦ ἀξιώματος δυσέντευκτον ἐστὶν καὶ ἀπρόσιτον*
Τῷ πρωτοσπαθαρίῳ Νικολάῳ Κωστίνῳ
 Ἐπιστολάριον, 141· Χαμουδόπουλος ξη', 24.
180. *Τὸ μὲν ἀποτάξασθαι τῷ κόσμῳ, καὶ τὸν εὐαγγελικὸν βίον ἐνστερνισάμενον*
Τῷ ὀσιωτάτῳ Παχωμίῳ, τῷ ἐνασκουμένῳ τῇ μονῇ τῆς Ὑπεραγίας τοῦ Μανρομόλου
 Ἐπιστολάριον, 239.
181. *Τὸ παρὸν εἶναι πρῶτον μὲν νὰ δώσωμεν τὸν προσήκοντα ὑμῖν χαιρετισμόν, καὶ δεύτερον*
Πανιερώτατοι ἀρχιερεῖς οἱ ὑποκείμενοι τῷ ἀποστολικῷ πατριαρχικῷ θρόνῳ Ἱεροσολύμων 25 Φεβρουαρίου 1707
 Ἐγγραφα, 179-180· Legrand, 17-18· Iorga, 382-383.
182. *Τὸ τοῖς πλείοσι τῶν ἀνθρώπων ἀρέσκειν, ἐν τῷ παρόντι χρόνῳ πολλῷ δυσχερέστερον*

Τῷ Υἱῷ αὐτοῦ Σκαρλάτω

Ἐπιστολάριον, 255.

183. *Τοῦ μὲν οὖν εἰδέναι ἢ δόκησις, ἐξ ἀπαλῶν ὀνύχων ἐπισκήψασα, τῇ ἐπιδόσει τῆς ἡλικίας*

Ἀγωνίμω

Ἐπιστολάριον, 100-101· Λιβαδᾶς 85, 140-141.

184. *Τοὺς Ὀθωμανοὺς ἐπὶ Γερμανῶν ἐκστρατευομένους ὡς οὐδέποτε παμπληθεῖς*

Διηγηματικὴ ἀνεπίγραφος

[Αὐγούστος 1696]

Ἐπιστολάριον, 192-196· Λιβαδᾶς 91, 164-168.

185. *Τραχεῖα ἢ ἐπ' ἀρετῆς ὁδός, ᾧ φίλτατοι, καὶ σκληρὰ καὶ ἀνάντης καὶ δυσχερῆς*

Τοῖς παισίν

Ἐπιστολάριον, 164-165· Λιβαδᾶς 11, 18-19.

186. *Τριπλᾶς ὑπερίμους αὐτῆς ἐπιστολάς μετὰ καὶ τῶν ἀγίων της ἀσπασάμενος ἔλαβον*

Μακαριώτατε καὶ σοφώτατε καὶ θεοφρούρητε πατριάρχα [Ἱεροσολύμων Δοσίθεε]

20 Ὀκτωβρίου 1698

Λιβαδᾶς 96, 176-177.

187. *Τρίτην ταύτην ἐπιστολήν, ᾧ θεσπεσία καὶ σεβαστὴ κεφαλὴ, πέμπων, τῆς προπεμφθείσης*

Κυρίῳ Δοσιθέῳ Πατριάρχει Ἱεροσολύμων

Ἐπιστολάριον, 146-147· Λιβαδᾶς 35, 62-64.

[187α. *Τῷ καθῆσθαι φησι... βλ. 178]*

188. *Τῶν σῶν γραμμάτων ἐν τῇ Φιλίππου διατρίβοντι σὺν τοῖς αὐτοκρατορικοῖς στρατεύμασιν*

Τῷ φιλιτάτῳ μοι Νικολάῳ χαίρειν

Ἐπιστολάριον, 227-228· Λιβαδᾶς 20, 27-28.

189. *Τῶν ὑπηργμένων ὁπόσοι τὰς χάριτας ἀποτίνουσι, ἀντὶ μεγάλων ἐν δέοντι σμίκρ' ἄττα προσαποδιδόντες*

Ἰακώβῳ τῷ διδασκάλῳ

Ἐπιστολάριον, 191· Λιβαδᾶς 84, 139-140.

190. *Τῶν ὑπειργμένων ὑπουργημάτων τὴν μνήμην ἐμοὶ πολλάκις ἀναγρίπτεις*

Τῷ πρωτεκδικῳ Χουρμούζη

Ἐπιστολάριον, 272-273· Χαμουδόπουλος ρμς', 143.

191. Ὑγιαίνομεν ἐν Χριστῷ, καὶ πάντοτε τὸν μακαριώτατον πατριάρχη
εἰς ἐκεῖνα ὅπου
Πανιερώτατοι ἅγιοι ἀρχιερεῖς καὶ δσιώτατοι ἅγιοι πατέρες, οἱ
εὐρισκόμενοι εἰς τὴν ἁγίαν Ἱερουσαλήμ 30 Μαρτίου 1686
Λιβαδᾶς 94, 173-174.
192. Ὑλὴν ὑποτίθημί σοι τῇ ἀγαθοποιῷ φύσει, τῇ τῷ ὄντι μιμητικῇ
τοῦ κρείττονος
Μανουήλῳ Μουσελίμῳ
Ἐπιστολάριον, 169· Λιβαδᾶς 46, 79.
- [192α. Φέροι σοι Χριστὸς ἐκ νεκρῶν ἐγερεθεῖς...]· βλ. 32
193. Φεῦ τῆς ραθυμίας καὶ τῆς νοθείας! ἤκουσι γὰρ γραμματηφόροι
ἀπὸ Ἀνδριανουπόλεως ἐπὶ Μυσίας συχνοὶ
Τοῖς αὐτοῦ παισὶν
Ἐπιστολάριον, 190-191· Λιβαδᾶς 29, 53-54.
194. Φεῦ, ὃ δύστηνε, ποιὸν σοι μόνον ἐχαλκεύσω λαθῶν σεαντὸν καὶ
ὠμότητος ἀπίστου
Τίνας ἂν εἴποι λόγους Περίλαος τῷ ταύρῳ μέλλων περιαφθῆναι
Χαμουδόπουλος ριὰ, 83.
195. Φοιτῶσιν, ὃ φιλότης, συχνάκις ὡς ἡμᾶς οἱ αὐτόθεν ἐπιστολεῖς·
προσορμίζονται δὲ
Ἄνωνύμῳ
Ἐπιστολάριον, 76· Λιβαδᾶς 78, 135.
196. Φρόνησις καὶ ἀνδρεία ἐξ ἴσου εἰσὶν ἀναγκαῖαι τῷ πολιτενομένῳ
Τῷ υἱῷ Σκαρλάτῳ
Ἐπιστολάριον, 256· Λιβαδᾶς 21, 28.
197. Φροντίσι διασπώμεθα ταῖς αὐλικαῖς, ὥστε τὰ νῦν οὐθ' ἡμῖν, οὔτε
τῇ αἰδιότητι διαζῶμεν
Κυρίῳ Σπαντωνῇ εἰς πρόαττειν
Ἐπιστολάριον, 113-114· Λιβαδᾶς 40, 67-68.
198. Χαίρων μὲν παρὰ τὴν ὑμετέραν ἀπήρε πανιερότητα Χρῦσανθος, ὁ
θεῖος καὶ ἀνθρωπίνους πλεονεκτήμασι γεραιρόμενος
Ἄνωνύμῳ
Ἐπιστολάριον, 143· Λιβαδᾶς 36, 64-65.
199. Χαλεπὸν μὲν τῆς ἐνεγκαμένης πόρρω που στρατεύεσθαι· ἐὰν δὲ
παρὰ τῶν ἐκεῖ φιλάτων

- Ἰακώβω τῷ διδασκάλῳ
Ἐπιστολάριον, 143-144· Λιβραδᾶς 30, 54-55.
200. Χαλινῶν ἐπιδειῖται τὸ νεάζον, ὃ φίλτατοι, καὶ κέντρων· τῶν μὲν,
ἴν' ἀπὸ τῶν φαύλων
Τοῖς παισὶν εὖ πράττειν
Ἐπιστολάριον, 155-157· Λιβραδᾶς 10, 15-17.
201. Χαριζόμενος σοι τὰ μέγιστα τὸν παρόντα συνιστῶ κομιστήν, ὅτι
πολλῶν ἔσομαί σοι
Πανταλέοντι ἱατρῷ
Ἐπιστολάριον, 141· Χαμουδόπουλος ξθ', 24-25.
202. Χάριτας ἀνθωμολόγηκα τῷ κρείττονι τῷ γε τὴν ἀσχολίαν σοι
παρεσχηκότι
Τῷ μεγάλῳ σκευοφύλακι Παλασίῳ
Ἐπιστολάριον, 106-107.
203. Χθὲς κατέλαβε τὴν Βασιλεύουσαν τῶν πόλεων ὁ πολύτλας Γεώρ-
γιος μετὰ πολυχρόνιον περιήγησιν
Ἄνωνύμῳ
Ἐπιστολάριον, 252-253· Λιβραδᾶς 51, 83-84.
204. Ψυχῆς τὴν τε σώματος ἀπαλλαγὴν χαλεπωτάτην εἶναί φασι καὶ
τοῖς γενομένοις
Παύλῳ τῷ φιλεταίρῳ
Ἐπιστολάριον, 92-93· Ν. Ἑλληνομνήμων, 324-325.
205. Ὡν ἢ ἐκ φύσεως ἢ ἀπὸ τύχης ὑστεροῖζεν ἐλάχομην, ὃ τριπόθητε
Νικόλαε,
Νικολάῳ ὑγιαίνειν
Ἐπιστολάριον, 157-158· Λιβραδᾶς 13, 20.
206. Ὡν με κατηγορήσας, ἀπέραντόν τινα ψόγον ἐξηνητηκῶς, μηδένα
δίδωμι λόγον
Κωνσταντίνῳ
Ἐπιστολάριον, 75· Λιβραδᾶς 79, 135.
207. Ὡ πόσης ἀπὸ τῶν σῶν γραμμάτων ἠδονῆς ἐνεφορήθην, φίλων μὲν
ὡς ἀπὸ ἐμῶν σπλάγγων
Τῷ πολυεράστῳ μοι Νικολάῳ εὖ πράττειν [c. 1690]
Ἐπιστολάριον, 160· Λιβραδᾶς 15, 22· Iorga, 271.
208. Ὡς γε μοι λιπαρὲς αἰεὶ τὸ τὰ τῶν φίλων εἶδέναι καὶ μάλα τέρομαι
ἐπὶ τῇ σφῶν ἀγαθῇ ἀγγελίᾳ
Ἄνωνύμῳ [Ἰούλιος 1693]
Ἐπιστολάριον, 263-265· Λιβραδᾶς 86, 145-146.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Σημειώνω ἐδῶ τις 24 χρονολογημένες ἐπιστολές τοῦ Μαυροκορδάτου στίς ὁποῖες προσθέτω 12 ἀκόμη γιά τίς ὁποῖες οἱ ἐκδότες τους ἔχουν προτείνει μιὰ χρονολογία γραφῆς τους. Σημειώνω τὸ ὄνομα τοῦ ἀποδέκτη κάθε ἐπιστολῆς καί παραπέμπω γιά περισσότερα στοιχεῖα στὸν προηγούμενο κατάλογο.

᾽Ημερομηνία	᾽Αποδέκτης	᾽Αρθ. κατ.
1. 16 ᾽Ιουνίου 1677	᾽Ιερεῖς καὶ ἄρχοντες Μυκόνου	64
2. 24 ᾽Απριλίου 1681	Δοσίθεος ᾽Ιεροσολύμων	170
3. 22 Μαΐου 1681	Δοσίθεος ᾽Ιεροσολύμων	128
4. 1683	Σπαντωνῆς	177
5. 30 Μαρτίου 1686	᾽Αρχιερεῖς ᾽Ιεροσολύμων	191
6. [c. 1690]	Κωνσταντῖνος Καντακουζηνός	138
7. [c. 1690]	Κωνσταντῖνος Καντακουζηνός	139
8. [c. 1690]	Νικόλαος Μαυροκορδάτος	207
9. ᾽Ιούλιος 1693]	᾽Ανώνυμος	208
10. Σεπτέμβριος 1693	Δοσίθεος ᾽Ιεροσολύμων	73
11. [1693]	Δοσίθεος ᾽Ιεροσολύμων	120
12. [c. 1693]	Κωνσταντῖνος Δούκας	141
13. 1694	[Κωνσταντῖνος Δούκας]	137
14. [Ἀύγουστος 1694]	Δοσίθεος ᾽Ιεροσολύμων	74
15. 1695	᾽Ιάκωβος Μάνος	104
16. 1695	᾽Ιωάννης Κομνηνός	75
17. 1696	Νικόλαος Μαυροκορδάτος	66
18. 5 ᾽Ιουνίου 1696	Σπαντωνῆς	77
19. [Ἀύγουστος 1696]	᾽Ανώνυμος	184
20. 14 Δεκεμβρίου 1696	Νικόλαος Μαυροκορδάτος	46
21. [1698]	᾽Ανώνυμος	134
22. 26 ᾽Ιουνίου 1698	Δοσίθεος ᾽Ιεροσολύμων	144
23. [26 ᾽Ιουνίου 1698]	Δοσίθεος ᾽Ιεροσολύμων	171
24. 2 ᾽Ιουλίου 1698	Δοσίθεος ᾽Ιεροσολύμων	67
25. 20 ᾽Οκτωβρίου 1698	Δοσίθεος ᾽Ιεροσολύμων	186
26. 1702	Δοσίθεος ᾽Ιεροσολύμων	34
27. [10 Σεπτεμβρίου 1703]	᾽Ιάκωβος Μάνος	51
28. [c. 1703]	[Κωνσταντῖνος Μπασαράμπας]	121
29. 9 Φεβρουαρίου 1707	᾽Αγιοταφική ἀδελφότητα	31
30. 25 Φεβρουαρίου 1707	᾽Αγιοταφίτες	181
31. 25 Φεβρουαρίου 1707	Νεόφυτος Νοταρᾶς	35
32. 26 ᾽Οκτωβρίου 1707	[Χρῦσανθος ᾽Ιεροσολύμων]	91
33. 31 Μαρτίου 1708	Χρῦσανθος ᾽Ιεροσολύμων	152
34. 7 ᾽Απριλίου 1708	Χρῦσανθος ᾽Ιεροσολύμων	151
35. 20 Σεπτεμβρίου 1708	᾽Αγιοταφική ἀδελφότητα	27
36. 17 ᾽Ιανουαρίου 1709	Χρῦσανθος ᾽Ιεροσολύμων	172

Δημήτρης Γ. ᾽Αποστολόπουλος